

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSADI UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Şirinov Tağı Xanverdi oğlu

MÖVZU: “iqtisadi artım və geniş təkrar istehsalın investisiya problemləri”
Mövzusunda

MAGISTR DISSERTASIYASI

Istiqamətin şifri və adı: **060404 “İqtisadiyyat”**

Ixtisaslaşmanın adı: **“İqtisadi nəzəriyyə”**

Elmi rəhbər: **prof. Babayev Ə.P.**

Magistr proqramının rəhbəri: **prof. Babayev Ə.P.**

Kafedra müdiri: **prof. Babayev Ə.P.**

Bakı 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-8
I FƏSİL İQTİSADİ ARTIM, TƏKRAR İSTEHSAL VƏ İNVESTİSİYANIN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ	9-32
1.1. İqtisadi artım modellərini müəyyən edən nəzəriyyələr və metodoloji yanaşmalar	9-16
1.2. İqtisadi artımın amillərinin əsas meyarları və milli iqtisadiyyatın inkişafında onların rolu	16-25
1.3. İnvestisiyanın məzmunu və iqtisadi inkişafda onun rolu	25-32
II FƏSİL AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ ARTIM ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	33-53
2.1. Azərbaycanda iqtisadi artımın əsas mərhələləri və iqtisadi artımın Azərbaycan modeli	33-48
2.2. Azərbaycanda investisiya fəaliyyətinin və təkrar istehsalın mövcud vəziyyətinin təhlili	48-53
III FƏSİL QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADİ ARTIM VƏ GENİŞ TƏKRAR İSTEHSALIN İNVESTİSİYA PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI	54-78
3.1. Qloballaşma şəraitində iqtisadi artımın və geniş təkrar istehsalın vəzifələri və iqtisadi sabitliyinin təmin olunmasının əsas istiqamətləri	54-68
3.2. Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının prioritetləri	69-78
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	79-83
ƏDƏBİYYAT	84-89

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində dünya iqtisadiyyatının inkişafı və təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin ən mühüm nəticəsi qloballaşma hesab olunur. İqtisadiyyat elmində qloballaşmanın müsbət və mənfi tərəfləri ilə bağlı müxtəlif baxışlar mövcuddur. İstənilən halda, qloballaşmanın ən mühüm üstünlüyü onda təzahür edir ki, bu prosesin nəticəsində dövlətlər, təşkilatlar və insanlar arasında informasiya mübadiləsi sürətlənir və genişlənir. Qloballaşma prosesi insanlara müxtəlif ölkələrdəki siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial fərqlilikləri müqayisə etməyə və daha yaxşılarını öz cəmiyyətlərində və həyatlarında tətbiq etməyə şərait yaradır. Adətən, belə fərqlər, totalitar dövlət iqtisadiyyatından bazar prinsiplərinə əsaslanan sərbəst iqtisadi sistemə keçid üçün islahatlar keçirən ölkələrdə özünü daha kəskin şəkildə büruzə verir. Məhz buna görə də, son 20-25 ildə iqtisadiyyat elmində sosializmin yaratdığı problemlər, özəl mülkiyyətin təşəkkülü və inkişafı, həmçinin, iqtisadi artım, onun mənbələri və əsas amilləri kimi məsələlər geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Dünya ölkələrində iqtisadi artımın və geniş təkrar istehsalın təmin olunmasında investisiya amillərdən də istifadə edilməsi sabit və dönməz xarakter almaqdadır. Bu baxımdan, iqtisadi artım və geniş təkrar istehsalın investisiya amillərilə əlaqəsi və investisiya siyasətinə əsaslanan inkişaf modelləri prinsiplərinin nəzərdən keçirilməsi zərurəti meydana çıxıb. Bu da öz növbəsində, iqtisadi artımın və geniş təkrar istehsalın, iqtisadi inkişafın investisiya millərinin sistemli tədqiqini tələb edir.

Beləliklə, investisiyanın müxtəlif formalarının genişlənməsi yolu ilə dayanıqlı iqtisadi inkişafın əldə edilməsi dünyanın əksər ölkələrində iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərinə çevrilir. Son illərdə dünya bazarında neftin və digər enerji daşıyıcılarının qiymətinin kəskin artmasına, böhranlara və təbii fəlakətlərə baxmayaraq, dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artımın baş verməsində ölkələrarası mal və xidmət ticarətinin intensivləşməsi mühüm rol oynayıb.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası, onun müasir dünyada, ikitərəfli və regional əməkdaşlıqda yeri, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri və s. mühüm müzakirə obyektinə çevrilməkdədir.

Belə müzakirələrin aparılması, xarici şirkətlərlə bağlanmış neft müqavilələrinə əsasən xam neft və qaz hasilatının və ixracının ölkə tarixində yüksək səviyyəyə çatdığı, ölkədə yaradılan əlavə dəyərin əsas hissəsinin xarici iqtisadi əlaqələr hesabına formalaşdığı bir vaxtda daha da aktuallaşıb.

Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, son illər baş vermiş iqtisadi dəyişikliklər bütövlükdə müsbətdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, uzunmüddətli dövr üçün dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə mane ola biləcək faktorlar hələ də qalmaqdadır. Belə ki, makroiqtisadi göstəricilərin yüksəlməsi iqtisadi artımın ancaq kəmiyyət tərəfidir. Əsas məsələ, iqtisadi artımda keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsidir. Buna görə də, ölkədə iqtisadi artımın əsas problemlərinin araşdırılması və milli hesablar sisteminin əsas göstəriciləri arasındakı ziddiyyətlərin aşkar edilməsi çox mühümdür. Ölkədə son illərdə nail olunmuş iqtisadi artımda əsasən investisiyanın da rolu olduğundan bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması, milli müəssisələrin beynəlxalq istehsal prosesində iştirakının təmin edilməsi, ölkələr arasında investisiya və mal mübadiləsindən maksimum fayda əldə olunması vacibdir.

Hazırda dünya bazarlarında Azərbaycan üçün əlverişli qiymət konyunkturunun yaranması iqtisadi artımın keyfiyyət parametrlərinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın struktur yenidənqurulması məqsədilə yeni texnologiyaların, maliyyə və birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün yeni imkanlar açır. Lakin bu proseslərin inkişafı ləng gedir və mövcud qanunvericiliyin qeyri-təkmilliyi, gəlirlərin və əmanətlərin investisiyaya çevrilməsindəki əngəllər, əsas kapitalın və milli sərvətin deformasiyalı strukturu, daxili tələbin və daxili bazarın məhdud olması, istehsalın yüksək resurs tutumu, əsas fondların köhnəlməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyasının zəif olması ilə gecikdirilir. Xammal və qeyri-xammal sektorlarındakı gəlir normasında böyük fərqlər olduğuna görə iqtisadiyyatın qeyri-xammal sektoru investisiyalar üçün cəlbedici deyildir.

Bütün bunlar təqdim edilən mövzunun, yəni qloballaşma şəraitində iqtisadi artım və təkrar istehsalın investisiya problemlərinin öyrənilməsinin və dayanıqlı

iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün bu problemin nəzəri və metodoloji əsaslandırılmasına yönəldilmiş tədqiqatların aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Müasir “iqtisadi artım” anlayışı elmi ədəbiyyata S.Kuznets tərəfindən daxil edilmişdir. İqtisadi artımın nəzəri təhlilinin tədqiqinə, onun amillərinin təsnifatına və qarşılıqlı əlaqə mexanizminə M.Alle, R.Braun Lester, M.Bruno, D.Helbrayt, Y.Domar, P.Duqlas, E.Denison, U.İsterli, N.Kaldor, Ç.Kobb, R.Lukas, U.Lyuis, Q.Menkyu, C.Robinson, U.Rostou, P.Samuelson, R.Solou, C.Stiqler, C.Stiqlits, Y.Tinbergen, O.Uilyamson, C.Forrester, R.Friş, F.Hayek, E.Hansen, R.Harrod, D.Hiks, H.Çeneri, T.Şults, Y.Şumpeter və başqaları tərəfindən təklif edilmiş neokeynsçi və neoklassik artım modelləri böyük töhfələr vermişdir. Bu iqtisadçılar iqtisadi dinamikanın bir çox amil və parametrlərini tədqiq və təhlil etmişlər.

Azərbaycanlı iqtisadçı alimlər tərəfindən, o cümlədən A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, Ş.H.Hacıyev, İ.H.Aliyev, Ə.B.Bayramov, A.A.Şəkəreliyev, M.X. Meybullayev, T.S. Vəliyev, Ə.P. Babyev, F.F.Mustafayev, H.B.Rüstəmbəyov, Z.F.Məmmədov, D.Ə. Vəliyev, İ.A.Kərimov, Ş.S.Qafarov, R.B.Quliyev və başqaları tərəfindən müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər və Azərbaycanda investisiya formaları və problemləri araşdırılmışdır. Yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda milli iqtisadi inkişaf, iqtisadi artım, təkrar istehsal, onu müəyyən edən amillər, iqtisadi artımın milli iqtisadi maraqların qorunması ilə qarşılıqlı əlaqəsi, iqtisadiyyatda investisiyaların əhəmiyyəti və bir sıra digər məsələlər ətraflı təhlil edilmişdir.

Yaxın xarici ölkələrin iqtisadçı alimləri arasında dayanıqlı inkişaf nəzəriyyəsi problemləri ilə L.Abalkin, L.Ançişkin, A.Arhipov, A.R.Belousov, B.E.Bolşakov, A.Buzqalin, Y.Qaydar, S.Qlazyev, A.Qranberq, A.Dobrinin, A.N.İllarionov, D.S.Lvov, S.Menşikov, Y.Olseviç, V.Polteroviç, V.Popov, M.Pivovarova, V.L.Sençaqov, Y.Slutski, V.Sokolov, S.Strumilin, M.N.Uzyakov, S.L.Çernikova, S.S.Şatalin, Y.Şişkov, Y.Yakovets və başqaları məşğul olmuşlar.

Təqdim edilən tədqiqat işi iqtisadi artım və təkrar istehsalın investisiya problemlərinə, xüsusiyyətlərinə və dayanıqlığına, dair xarici alimlərin müxtəlif

nəzəriyyə və konsepsiyalarına, əsaslanaraq aparılıb. Tədqiqat işində iqtisadi artım nəzəriyyəsinin müxtəlif «bloklar»ı formalaşdırılıb və təsnifləşdirilib, göstərilən aspektlər üzrə iqtisadi dinamikanın qanunauyğunluqları aşkar edilib, iqtisadi artımın amilləri və şərtləri müəyyən edilib və iqtisadi artım və təkrar istehsalın investisiya problemlərinə təsir edən iqtisadi amillər aşkar edilib.

Məhz qeyd edilən bu məsələlər, dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini şərtləndirmiş və tədqiqatın məqsədini, vəzifələrini, obyekt və predmetini müəyyən etmişdir.

Dissertasiya işinin məqsədi – Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi artım və təkrar istehsalın təmin edilməsi üçün investisiya problemlərinə nəzəri-metodoloji yanaşmanın hazırlanmasından və investisiyanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün elmi –praktiki təkliflərin verilməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün **aşağıdakı vəzifələrin** həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- iqtisadi artım haqqında elmi konsepsiyaların ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi, həmçinin iqtisadi artımın və təkrar istehsal amillərinin müəyyən edilməsi;
- Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi artım amillərinin dinamikasının təhlil edilməsi və iqtisadi artımın Azərbaycan modelinin xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi;
- Azərbaycanda iqtisadi artım və təkrar istehsalın investisiya problemlərinə təsir göstərən iqtisadi meyillərin aşkar edilməsi və tədqiqi, onların dayanıqlığının qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası şəraitində xarici maliyyələşmə mənbələrinin iqtisadi artıma təsir imkanlarının müəyyən edilməsi;
- Azərbaycanda iqtisadi artımın təmin edilməsində xarici investisiyaların rolunun qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin modernləşdirilməsi yolu ilə iqtisadi artımın intensivləşdirilməsinə yönəldilmiş kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın obyektı - milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi kontekstində iqtisadi artım və təkrar istehsalı təmin edən investisiya amilidir.

Tədqiqatın predmetini - edən investisiya amilinin təsiri ilə iqtisadi artımın intensivləşdirilməsi prosesində yaranmış iqtisadi münasibətlərin məcmusu təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını - iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sahəsində keynsçi və neokeynsçi məktəb və cərəyanlarda formalaşmış nəzəriyyələr, neoklassik artım və onun amillərinin inkişafı nəzəriyyəsi, istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi, beynəlxalq ticarətdə ümumi tarazlıq nəzəriyyəsi, dünya və ölkə iqtisadçı-alimlərin iqtisadi artım və təkrar istehsalın investisiya problemlərinə dair elmi tədqiqatları və konsepsiyaları, həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunvericilik və normativ aktlar təşkil edir.

Tədqiqatın məlumat-empirik bazasını - Azərbaycan və xarici ölkə müəlliflərinin investisiyaların iqtisadi artıma və təkrar istehsala təsir edən məsələlərinə, Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf meyillərinə, sənaye və investisiya siyasət sahəsində dövlət tənzimlənməsinə həsr olunmuş əsərləri, tədqiqatçıların ekspert qiymətləndirmələri, elmi məqalələrin və dövrü mətbuatın informasiya materialları, həmçinin Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin, Gömrük Komitəsinin və Mərkəzi Bankın rəsmi məlumatları, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların (BVF, Dünya Bankı, BMT bölmələri) illik hesabatları və statistik məcmuələri təşkil edir.

Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatda verilmiş nəzəri nəticələr iqtisadi artım və onun formalaşması xüsusiyyətlərini, iqtisadi artımı və təkrar istehsalın investisiya amillərinin meyar və göstəricilərini, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasının bir sıra müddəalarını dəqiqləşdirir. Tədqiqatda böyük həcmdə informasiyanın təhlili, sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi aparılmış, həmçinin Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində səmərəli inteqrasiyası haqqında nəzəri biliklərin gələcəkdə toplanmasına kömək edən nəzəri-metodoloji müddəalar işlənib hazırlanmışdır.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi - Azərbaycan Respublikasında investisiya amillərin iqtisadi artım və təkrar istehsala təsiri üzrə müvafiq konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına imkan verən nəzəri-metodoloji ümumiləşdirmələr, təhlil və qiymətləndirmə materialları, həmçinin şəxsən müəllif tərəfindən əldə edilən, ən mühüm elmi yenilik kimi nəticələr və təkliflər şəklində irəli sürülən aşağıdakı müddəalardır:

– iqtisadi artım və təkrar istehsalın, investisiyaların mahiyyəti və məzmununa dair əsas nəzəri-metodoloji yanaşmalar şərh edilmiş, sistemləşdirilmiş və qloballaşma şəraitində makroiqtisadi dəyişmələrin şərtləri və iqtisadi artım amillərinin təsnifatı verilmişdir;

– iqtisadi artımın və təkrar istehsalın amillərinin əsas meyarları müəyyən edilmiş və onların milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu göstərilmişdir;

– Azərbaycanda iqtisadi artımın əsas mərhələləri tədqiq edilmiş və iqtisadi artımın Azərbaycan modelinin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;

– Azərbaycanda iqtisadi artımın və təkrar istehsalın təmin olunmasının investisiya amilləri təhlil olunmuş və hər bir amilin rolu ayrıca qiymətləndirilmişdir;

– iqtisadi sistemin tərkib hissəsi kimi investisiyaların rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına təsiri aşkar edilmiş, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsinin müasir formalarının effektivliyi qiymətləndirilmişdir;

Dissertasiyanın strukturu tədqiqatın məqsədi, vəzifələri və ümumi məntiqi ilə müəyyən edilmiş və ümumi həcmi 89 səhifə olan giriş, üç fəsil, 7 paraqraf, nəticədən, istifadə olunmuş mənbələrin siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL İQTİSADI ARTIM, TƏKRAR İSTEHSAL VƏ İNVESTİSİYANIN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ

1.2. İqtisadi artım modellərini müəyyən edən nəzəriyyələr və metodoloji yanaşmalar

Iqtisadi artımın tədqiqində onun modellərinin müəyyən olunması mühüm yer tutur. Merkantilizmdən başlayaraq müasir iqtisadi nəzəriyyələrə qədər bütün iqtisadçılar iqtisadi artım problemini və onun yaradılması amillərinin müəyyən edilməsini tədqiq ediblər. Lakin XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq bu problemin öyrənilməsi müstəqil nəzəriyyəyə çevrilib. İqtisadi fikir tarixinin müxtəlif dövrlərində yaradılan iqtisadi artım nəzəriyyələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: klassik və neoklassik nəzəriyyələr, keynsçi və neokeynsçi nəzəriyyələr, institusionalizm və müasir iqtisadi artım nəzəriyyələri. Siyasi-iqtisadi xarakterli doktrinalardan biri olan merkantilizmdə (U. Petti, T. Men və A. Monkretyen) başqa ölkələrlə ticarət əlaqələri, hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, qeyd-şərtsiz artım amili kimi qəbul edilirdi. Beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyələrinin əsasında isə mütləq (A. Smit) [64] və ya nisbi (D. Rikardo [58], C.S. Mill) üstünlüklərə dayanan qarşılıqlı faydalı ticarətin həyata keçirilməsi imkanı dururdu. Klassik siyasi iqtisad məktəbinin mühüm istiqaməti olan əhali artımı nəzəriyyəsinə görə real gəlir yaşayış üçün lazım olan real gəlirdən çox olarsa əhali artır. Əhali artımı isə işçi sayına düşən sərmayə miqdarının və dolayısı ilə əmək məhsuladrlığının aşağı düşməsinə səbəb olur. Nəticədə əhalinin hər nəfərinə düşən real gəlir azalır. Klassik iqtisadi artım nəzəriyyələrinin dayandığı təməl nöqtələr aşağıdakılar olub [70, s.70]:

1) Əmək və sərmayə qalıqlarının artımı; 2) Texnoloji inkişaf və iş bölgüsü vasitəsilə əldə edilən artım; 3) bazarı genişləndirən xarici ticarət. Klassiklər bu şərtlər daxilində iqtisadi artımın başlayacağını, öz-özünü tənzim edərək davam edən bir formul əldə olunacağını qeyd edirlər.

A. Smitə görə fiziki sərmayə yığımı texnoloji inkişaf, əməyin ixtisaslaşması, iqtisadi sərvət artımının mənbələridir. Sərmayə yığımı artdıqca və yeni texnologiya istehsala cəlb edildikcə iqtisadi artım davam edəcəkdir. Rəqabət və sərbəst ticarət bu müddətin kumilyativ olmasına kömək edəcək. Smitə görə illik məhsulun və sərvətin

miqdarı istehsalda tətbiq olunan əməyin miqdarından və işçilərin sayından, həmçinin əmək məhsuldarlığından asılıdır. Buna görə də əmək məhsuldarlığı yüksək olan mədəni xalqlar daha çox sərvət yaradır və yaxşı yaşayırlar [22]. İqtisadi artım probleminin araşdırılması sahəsində K.Marksın da müəyyən xidmətləri olmuşdur. O, "Kapitalı"nın II cildində ictimai istehsalın iki böyük bölmədən, istehsal vasitələri istehsalı və istehlak şeyləri istehsalından ibarət olduğunu göstərmiş və onların arasındakı tarazlıq şərtlərini aşkara çıxarmışdır [48]. Şübhəsiz ki, Keyns də iqtisadi artımla bağlı mühüm tədqiqatlar aparıb. Keynsçi baxışlar sisteminin əsas müddəaları C.M. Keynsin «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» (1936) əsərində öz əksini tapıb. Keyns iqtisadiyyatın bazar mexanizmi vasitəsilə özünü tənzim etməsi haqqında neoklassik nəzəriyyəni qəbul etmir. O, göstərir ki, təbii inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı ideal sistem deyil, bu sistemə iqtisadi sarsıntılar xasdır. O hesab edir ki, azad iqtisadi sistem maddi və əmək resurslarından dolğun və səmərəli istifadə olunmasını, həmçinin iqtisadiyyatın fasiləsiz artımına sərbəst şəraitin yaradılmasını təmin edə bilmir. Keyns bazar iqtisadiyyatını saxlayıb, yalnız onu dövlət siyasətilə düzəltməyi təklif edir [45].

Keyns modelinə əsasən, makroiqtisadi tarazlığın təmin olunmasında tələb həlledici rol oynayır. Tələbin həlledici ünsürü isə multiplikator vasitəsilə mənfəətin artmasını təmin edən investisiyalardır. Keynsçilər istehsal amillərinin və onların bir-birini qarşılıqlı əvəz etməsinin səmərəliliyi haqqında neoklassik baxışları dəstəkləməirlər.

XX əsrin ortalarında keynsçi nəzəriyyəsinin davamı olaraq neokeynsçilik nəzəriyyəsi formalaşdı. Bu nəzəriyyənin yaradıcılarından biri dinamik iqtisadi artım modelini irəli sürən ingilis iqtisadşısı R.Harrod olub. R.Harrodun 1948-ci ildə dərc etdirdiyi «İqtisadi dinamika nəzəriyyəsinə dair» monoqrafiyası onu müharibədən sonrakı keynsçiliyin lideri və neokeynsçi dinamika nəzəriyyəsinin banisi kimi tanıtdı. Harrodun metodologiyası mahiyyətə Keynsin metodologiyasına yaxın idi. Yəni bunların hər ikisində arpegir makroiqtisadi göstəricilər, yəni məcmu tələb və gəlir, məcmu yığım, investisiya və s. tətbiq olunurdu. Belə təhlil ilk növbədə təkrar istehsal prosesinin kəmiyyət tərəfini təsvir etməyə imkan verirdi, onun keyfiyyət

müəyyənlikləri, sosial nəticələri isə təhlildən kənara qalırdı. Fərq ondadır ki, Keyns təkrar istehsal prosesini statistik vəziyyətdə nisbətən qısa vaxt kəsində tədqiq edirdi. Harrod isə daha çox dinamik proseslərə, xüsusən uzunmüddətli planda baş verən proseslərin tədqiqinə fikir verirdi.

İstənilən vasitə ilə ÜDM artımını saxlamaq cəhdi ona şərait olduqda perspektivə malikdir. Lakin şərait dəyişə bilər. Təbii ki, R. Harrod şərtləri dəyişməyə, iqtisadiyyatın tsiklik inkişaf ziddiyyətlərinin həll olunması mexanizm və alətlərini təklif etməyə cəhd etdi. Beləliklə, istehsalın tsiklik tənəzzülünün nəticələrinin yumşaldılması, işsizliyin miqyasının azaldılması və bu əsasda, istehsal artımının intensivləşdirilməsi, tələbin yüksəldilməsi məsələsi qoyuldu.

Sonralar bəzi nəzəriyyəçilər Harrodun müddəaları əsasında postkeynsçi artım nəzəriyyəsini, xüsusilə gəlirlərin bölgüsünün oynadığı rolla əlaqədar fikirləri inkişaf etdirməyə çalışdılar. N.Kaldor, daha sonra A.Pezenti gəlirlərin əmək haqqına və mənfəətə ayrılmasının yığımın ümumi normasına necə təsir etdiyini və zamanətli artım tempinin təbii templərə necə uyğunlaşdığına imkan verdiyini göstərməyə çalışdılar. Neokeynsçi modelin bir qədər fərqli variantı amerikalı alim E.Domar tərəfindən irəli sürülüb. R.Harrodun tədqiqatlarından xəbərsiz olaraq o, “tarazlaşdırılmış iqtisadi artımın idarəedilməsi” prinsipini irəli sürüb [56]. O, Keynsin “investisiya gəlir yaradır” fikri ilə razılaşaraq qeyd edir ki, investisiyalar eyni zamanda əmtəə təklifinin artmasına gətirib çıxarır. İlk Keyns modellərindən fərqli olaraq, bu model investisiyaları yalnız gəlirlərin deyil, həm də yeni güclərin yaradılması amili hesab edir. Domarın fikrincə, tələb və təklifin dinamik tarazlığı yeni gücləri və gəlirləri əmələ gətirən kapital qoyuluşunun dinamikası ilə müəyyən edilir. Deməli, əsas vəzifə investisiyaların həcmi və dinamikasının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

İqtisadi artım modellərini müəyyən edən nəzəriyyələrdən biri də neoklassik nəzəriyyədir. Neokeyns nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, bu nəzəriyyə o prinsipi əsas tutur ki, iqtisadiyyat sərbəst olaraq, heç bir müdaxilə olmadan hərəkət edir və uzunmüddətli dövrdə artımın təbii templəri əvvəcdən qarantıya olunmuş templərə bərabər olur. Neoklassik cərəyan R.Solou və ABŞ vətəndaşları, iqtisadçı P.Duqlas və

riyaziyyatçı X.Kobbun əsərlərində öz əksini tapır. İqtisadi artım nəzəriyyəsinə P.Solounun əsas töhfəsi onun tərəfindən hazırlanmış 2 modeldə öz əksini tapıb: 1) iqtisadi artımın mənbələrinin faktorlu təhlili modeli; 2) iqtisadi artım, kapital və yığım arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşkar edən model. P.Solou 1956-cı ildə tamamilə başqa yolla gedərək, uzunmüddətli meyllərin öyrənilməsinə diqqətini cəmləməkdən ötrü qısamüddətli xarakterli tarazlıqdan şüurlu surətdə yayındı [82]. Onun üçün modelin aqregir xarakteri və yığım normasının sabitliyi haqqında hipotez kifayət etdi ki, o iqtisadi artıma kapital yığımını prosesinin nəticəsi kimi baxsın. Qısa müddətdə yığım norması kapital yığımını və təbii ki, həm də onun artımını müəyyən edir. Lakin uzunmüddətli dövrdə əhalinin dinamikası ilə müəyyən edilən təbii artım tempi bərqərar olur. Kafi model əldə etmək üçün texniki tərəqqinin təsirini də nəzərə almaq lazım gəldiyindən, P. Solou 1957-ci ildə ilk dəfə olaraq, sonralar «Solou qalığı» adlandırılan bir meyarı, yəni avtonom texniki tərəqqinin empirik ifadəsini ölçməyə nail olmuşdu [83]. Nəticədə, Harrod neytral tərəqqi modeli ilə birgə Solou modeli H. Kaldor tərəfindən müəyyən edilən artımın «stilistik halları»nın əksər hissəsini nəzərə almağa qadir oldu. Solounun işləri uzunmüddətli planda kapitalın məhsuldarlığı və faizin real norması kimi məsələlərdə daha uğurlu gələcək vəd edirdi. Solounun modelində həlledici məqam olan “qənaət davranışı”, görünür, bu amili endogen kimi nəzərdən keçirməyi tələb edirdi.

Ümumiyyətlə, Solou modelində iqtisadi artımın əsas amilinin davamlı texniki proqres və resurslardan səmərəli istifadə edilməsi göstərilir. Uzunmüddətli dövrdə fundamental texniki proqres iqtisadi artım yaradılmasında əsas rol oynayır. Neoklassik modellərdə çox faktorlu istehsal funksiyası əsas yer tutur. XX əsrin 20-ci illərinin axırlarında ABŞ vətəndaşları, iqtisadçı P.Duqlas və riyaziyyatçı X.Kobb 1899-1922-ci illərdə Amerikanın emaledici sənayesində əsas kapitalın, işlənmiş saatların miqdarının və istehsalın həcmnin artmasını nəzərdən keçirərək üç müvəqqəti sıra düzəltilmişlər. Kobb-Duqlas funksiyası hazırda da iqtisadi artımın amillərinin, xüsusilə texniki tərəqqinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir [83].

Kobb-Duqlas istehsal funksiyası riyazi olaraq, məhsul istehsalı (Y) ilə ona təsir edən əsas fondlar (K – kapital) və işçi qüvvəsi (L) arasındakı kəmiyyət xarakteristikasını öyrənir və aşağıdakı şəkildədir.

$$Y = aK^{\alpha}L^{\beta}, \quad \alpha + \beta = 1 \quad (1.1)$$

burada, α, β parametrlərdir və Y -in uyğun olaraq K və L -ə görə elastiklik əmsallarıdır; a - sabit ədəddir.

Kobb-Duqlas funksiyasında mənfəətin və xərclərin xüsusi çəkisinin dəyişmədiyi, yığının olmadığı və istehsalın (əmək və kapital) elastikliyinə vahidə bərabər olduğu fərz edilir. İstehsal amillərinin bir-birini əvəz etmələri sıfırla vahid arasında tərəddüd edir və adətən, vahiddən kiçikdir. Burada qarşılıqlı əvəzetmələrin həddü texniki inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir və əməyin kapital ilə əvəz olunması imkanları nəzəri cəhətdən sonsuzdur. İstehsal amilləri keyfiyyətinin dəyişməsi nəzərə alınmır, yəni, texniki tərəqqi sərfəzər edilir. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, funksiya yalnız ekstensiv iqtisadi artım üçün münasibdir.

İqtisadi artım modellərinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli nəzəriyyələrdən biri də neoklassik sintez nəzəriyyəsidir. Neoklassizm və keynsçilik sintezinin əsasını neokeynsçi iqtisadçılar (Nobel mükafatı laureatları C.Hiks və P.Samuelson) qoymuşdu. Onlar Keynsin nəzəriyyəsinə neoklassik təsvir vermiş, onu neoklassik iqtisadçı adlandırmış və onun iqtisadi nəzəriyyəsinin neoklassik ənənələri və kökləri haqqında danışmışlar. "Neoklassik sintez" anlayışı ilk dəfə 1937-ci ildə ingilis iqtisadçısı C.Hiks tərəfindən işlənilmişdi. Neoklassik sintez keynsin nəzəriyyəsilə neoklassik iqtisadi artım nəzəriyyəsinin sintezidir.

İqtisadi tsiklin sintetik nəzəriyyələrində müntəzəm olaraq makroiqtisadi proseslərin bütün müəyyənədicilərinin təsvirini vahid modeldə vermək cəhdləri edilir. Bu istiqamət üzrə C.Hiks, P.Samuelson, M.Kaletski, Y.Tinbergen və başqaları tərəfindən mühüm işlər görülmüşdür. P.Samuelson multiplikator və akselerator mexanizmlərini daxil etməklə investisiya və istehlak proseslərinin qarşılıqlı təsirini birgə əks etdirən modelin qurulmasına nail olmuşdur. Model əsasında istehlaka meylin müxtəlif səviyyələrində iqtisadi artımın xarakteristikaları tsiklik dəyişmələrin

parametrləri və müəllifin vahid kimi qəbul etdiyi nisbət və ya akselerator hesablanır [61].

Lakin bu sahədə D.Hiksin tədqiqatları daha çox tanınmışdır və iqtisadi dinamika onun tədqiqatında bir-biri ilə bağlı modellər şəklində təsvir edilir [56]. Hiks modelinin maraqlı cəhətlərindən biri multiplikator-akselerator birgə mexanizminin nəticələrinin araşdırılmasıdır. Belə ki, multiplikasiya - akselerator mexanizminin törətdiyi enib-qalxmalar bir qayda olaraq üç kateqoriyaya: sönən, sıçrayışlı və müntəzəm enib-qalxmalara bölünür. Sönən enib-qalxmada kənarlaşmanın həddi yox olanadək azalır və gəlir əldə olunan səviyyəni saxlayırsa, sıçrayışlı enib-qalxmada kənarlaşmanın həddi tədricən artır, müntəzəm enib-qalxmada isə kənarlaşmanın həddi sabit olur. Enib-qalxmanın forması isə istehlaka maksimal meyliyin və akseleratorun kəmiyyətindən asılı çıxış edir.

Əsərləri bütün dünyada məşhur olan, hətta Sovet İttifaqında da dəfələrlə çap olunan P.Samuelson da iqtisadi artım və inkişaf problemlərinə xüsusi diqqət vermişdir. O, iqtisadi artımın çoxaspektli olmasına diqqəti cəkərək, iqtisadi artımın müxtəlif ölkələrdə aşağıdakı təzahürlərini qeyd edirdi:

- əhalinin artımı;
- istehsalın ümumi miqyas və məşğulluğun dinamikası;
- milli məhsulun artımı;
- həyat səviyyəsi standartları ilə müqayisədə tipik ailənin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi;
- günlük vaxt balansında asudə vaxtın payının dəyişməsi;
- daim ağır və yorucu əməklə məşğul olanların vəziyyətinin yüngülləşməsi.

P.Samuelson iqtisadi artımın bütün sadalanan aspektlərini insanların ömür müddətinin bioloji fakt kimi uzanması, xəstələnmə hallarının azalması ilə, həmçinin təhsilin, elmin və texnologiyanın inkişafı ilə bağlayır. Samuelsonun əsərləri məhz bu aspektdə, monetaristlərin birtərəfli əsərlərindən fərqlənir. P.Samuelsonun əsərlərində iqtisadiyyatın makrotənzimləmə problemlərinə böyük diqqət yetirilir. Lakin dövlətin, az qala hər şeyi, antiböhran tənzimlənməsi, iqtisadi artıma mane olan bütün neqativ təsirləri neytrallaşdırması və s. imkanları və rolu bir qədər şişirdilir.

P.Samuelsonun əsərlərində dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi tövsiyə edilir:

1. Dövlət borcunun da satın alınması daxil olmaqla, dövlət ssudasının verilməsi və yeni özəl müəssisələrə kreditləşmənin genişləndirilməsi;

2. İnflyasiyanın dayandırılması və ya iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında dinamik inkişafı stimullaşdıran və «gizli işsizliyi» azaldan səviyyədə buraxılması;

3. Kütləvi istehsalın inkişafı, yoxsulluğun azaldılması üçün kapital yaranmasının həvəsləndirilməsi;

4. İnvestisiyaların strukturuna yenidən baxılması, onun keyfiyyət strukturunun formalaşması. Burada, məhdud əmanətlərin, xüsusən defisit xarici valyutanın əksər hissələrinin ölkəyə legal və qeyri-legal yolla gətirilən qızıl və qiymətli daş-qaşlara çevrilməsi qeyri-məqbul hesab edilir (məsələn, Hindistanda). Yaxud xroniki inflyasiyadan əziyyət çəkən Braziliya və Çili kimi ölkələrin vəsaitlərinin daşınmaz əmlaka verilməsi və ya mal-material ehtiyatlarının yaradılması yolverilməz hesab edilir. Belə hallarda, əmanətlərin millət tərəfindən yığım və iqtisadi inkişaf naminə istifadə olunması qeyri-mümkündür [56].

5. İnvestisiyaların aktiv stimullaşdırılması, öncül xarici texnikadan geniş istifadə edilməsi, belə texnikanın idxalının həvəsləndirilməsi, gömrük maneələrinin götürülməsi.

Göründüyü kimi, P.Samuelsonun artım nəzəriyyəsində şərh olunan müddələrdə bütün qarşılıqlı əlaqələr müəyyən qanunauyğunluğa tabe edilməmişdir və sərt determinasiya olunmamışdır. İqtisadi artım amilləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin bir qismi nəzərə alınsa da, milli məhsulun artım tempi və sənaye istehsalının artım tempi arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, həmçinin dövlət alışları ilə investisiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr qiymətləndirilməmişdir.

İqtisadi artımla bağlı nəzəriyyələrdən biri də sovet iqtisadçısı Q.A. Feldman tərəfindən irəli sürülüb. Feldman iqtisadi artımın riyazi modelinin yaradıcısıdır. Bu model marksizmin geniş təkrar istehsal sxeminə əsaslanıb. Bu modeldə əsasən milli gəlirin artım templəri, fondverimində və əmək məhsuldarlığında dəyişiklik, milli gəlirin istifadə edilməsi ilə strukturu arasındakı qarşılıqlı əlaqə araşdırılır. Feldmanın

riyazi iqtisadi artım modelinin nəzəri əhəmiyyəti ilə yanaşı praktiki əhəmiyyəti də olmuşdur. Belə ki, bu modeldən keçən əsrin 20-ci illərinin sonunda SSRİ xalq təsərrüfatının inkişafında, xüsusilə birinci 5-illik planın tətbiqində geniş istifadə edilib [43].

Sonradan bu modelin davamı olan "Xərc – məhsul buraxılışı" modeli rus riyaziyyatçısı və iqtisadçısı, 1925-ci ildən ABŞ-da yaşayan və bu ölkənin vətəndaşlığını qəbul edən Vasili Leontyev tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. V. Leontyev milli təsərrüfatı maddi və dəyər göstəricilərinin köməyi ilə şahmat cədvəli formasında təsvir etmişdir. V. Leontyevin sahələrarası balansını aşağıdakı dörd kvadrattan ibarətdir: 1) Məhsulun istehsalına çəkilən maddi xərc göstəriciləri; 2) Bilavasitə istehlak, yığım və ixrac üçün istifadə olunan son məhsul göstəriciləri; 3) Xalis məhsul göstəriciləri (əmək haqqı, mənfəət, vergilər); 4) Xalis məhsulun yenidən bölüşdürülməsi.

Yuxarıda iqtisadi artım modellərini müəyyən edən nəzəriyyələrin təhlili göstərir ki, iqtisadi artımın mahiyyətinin, tipinin və amillərinin müəyyən edilməsində iqtisadçılar arasında vahid fikir yoxdur. Hər bir dövrün tələblərinə və iqtisadi prosesdəki dəyişmələrə uyğun olaraq, iqtisadçı alimlər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülüb. Buna baxmayaraq, hər bir nəzəriyyə əsaslandığı nəzəri, statistik və empirik araşdırmalara uyğun olaraq, qarşıya qoyduqları problemin həlli yolunda mühüm nəticələr əldə ediblər. İnkişaf problemlərinin mövcud olduğu müasir dövrdə də həm iqtisadi artım nəzəriyyələri barədə tənqidi fikirlər, həm də yeni nəzəriyyələrin yaradılması davam edəcək.

1.2. İqtisadi artımın amillərinin əsas meyarları və milli iqtisadiyyatın inkişafında onların rolu

İqtisadi artımın tədqiqində əsas yeri onun amillərinin müəyyən edilməsi və təhlili tutur. İqtisadi artımın amilləri dedikdə, istehsalın real həcmnin artmasına, onun səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən proseslər başa düşülür. Bu amillər iqtisadi artımın dinamikasını və səviyyəsini müəyyən edir, istehsalın real həcmnin artmasına birbaşa təsir göstərir, onun səmərəliliyinin

artırılmasında mühüm rol oynayır. İqtisadçılar iqtisadi artımın amillərini müxtəlif cür qiymətləndirirlər. Əsasən iqtisadi artımın amillərini birbaşa və dolayı, intensiv və ekstensiv, idarə olunan və idarəolunmaz, iqtisadi və qeyri-iqtisadi və s. qruplara bölürlər. (Bax: Şəkil 1.1.) Məsələn, K.R. Makkonel və S.L.Bryu amilləri funksional əlamətlərinə görə qruplaşdırır: təklif, tələb, bölgü və digər amillər.

İqtisadi artımın əsas amilləri	Müəllif
İnsan kapitalı	A.Smit, D.Rikardo, H.Myurdal, M.Fridmen, T.Şults və b.
Fiziki kapital	C.Keyns, R.Harrod, E.Domar və s.
Əmək, kapital, texnologiya	V.Peti, R.Solou, Kobbə-Duqlas, E.Denison, K.Marks
İnstitusional mühit	E. de Soto
İqtisadiyyatın strukturu	U.Lyus, C.Fey və b.
İqtisadiyyatın açıqlığı	H.Ranis, C.Fey və b.
Dövlət xərcləri	A.İlliryanov, L.Barro və b.
Demoqrafik və ekoloji amillər	T.Maltus, S.Kuznets, C.Forrester, D.Medouz və b.

Şəkil 1.1. Ayrı-ayrı iqtisadçıların iqtisadi artımın amillərinə dair baxışları

Təklif amilləri iqtisadi artımın fiziki həcmi, yəni vəziyyətini, tələb amilləri isə keyfiyyətini əks etdirir. Təklif amillərinə bazarların inhisarlaşma dərəcəsinin aşağı salınması; istehsal resurslarının qiymətinin azalması; mənfəətə görə verginin azalması; kreditə alma imkanının genişləndirilməsi və s. daxildir. Tələb amilləri istehsalın həcmi artırması imkanını müəyyən edir, istehlak və dövlət xərcləri, məhsulların rəqabət qabiliyyəti və s. kimi göstəricilərlə xarakterizə olunur. (Bax: Şəkil 1.2.)

Amillər qrupu	Əlamətləri
1.Təklif amilləri	1) təbii ehtiyatların kəmiyyəti və keyfiyyəti 2) əmək ehtiyatlarının kəmiyyəti və keyfiyyəti 3) fiziki kapital, maşın, avadanlıq və binalardan ibarət əsas fondların mövcudluğu 4) məhsul istehsalında istifadə edilən texnologiya və ETT-nin səviyyəsi 5) istehsal ehtiyatlarının qiyməti 6) kredit almaq imkanı və s.
2.Tələb amili	İxracın genişlənməsi, istehlak, investisiya. Dövlət xərclərinin artması
3.Bölgü amili	İstehsal ehtiyatlarının ölkənin regionları, sahələr və müəssisələr arasında bölgüsü
4.Digər amillər	Cəmiyyətdə sosial və mədəni mühit, ölkədə siyasi vəziyyət

Şəkil 1.2. Funksional əlamətlərə görə iqtisadi artımın qruplaşdırılması

Birinci qrup amillər istehsalın genişlənməsinin maddi əsasını təşkil edirsə, ikinci qrup amillər onun səmərəliliyini ifadə edir. Birinci qrup amillər iqtisadiyyatın uzunmüddətli artım imkanlarını göstərdiyi halda, ikinci qrup amillər ÜDM-in real həcmnin qısamüddətli dinamikası ilə bağlıdır və əsasən məcmu tələbin təsiri altında dəyişir. Ona görə də ölkə iqtisadiyyatının istehsal potensialını artırmaq üçün təbii resurslardan tam və səmərəli istifadə edilməli və yüksək əmək məhsuldarlığına nail olunmalıdır. Əgər istehsal amillərinin hamısından tam və səmərəli istifadə edilərsə, istehsalın real həcmi maksimuma çatır ki, bu da istehsalın potensial həcmi adlanır.

Denison iqtisadi artımın 23 amilini göstərir ki, onun da 4-ü əməyə, 4-ü kapitla, 2-si təbii ehtiyatlara və 13-ü elmi-texniki potensiala aiddir. R. Harrod iqtisadi artımın aşağıdakı amillərini göstərir: beynəlxalq, dövlət, sahə; elmi, texniki, resurs; struktur, təşkilati və idarəetmə; intensiv və ekstensiv; maddi və qeyri-maddi; iqtisadi, siyasi, sosial; obyektiv və subyektiv. Məsələn, L. Barro göstərir ki, iqtisadi artım sürətli olan ölkələrdə orta təhsilin səviyyəsi yüksək, dövlət istehlakının ÜDM-də xüsusi çəkisi aşağı, əhalinin artım səviyyəsi zəif, uğurlu çevriliş və inqilabların «nadirliyi» xarakterik haldır [84].

Alesina «Yüksək və aşağı artımın siyasi iqtisadiyyatı» əsərində empirik araşdırmalar nəticəsində iqtisadi artım amillərini aşağıdakı kimi təhlil edir:

- institutların keyfiyyəti, korrupsiya və rüşvətxorluğun aşağı səviyyədə olması, mülkiyyət hüquqlarının qorunması və qanunun aliliyi iqtisadi artımın əsas amilidir;
- dövlət xərclərinin artması ümumilikdə iqtisadi artıma gətirib çıxarmır (zəif iqtisadi və sosial institutları olan ölkələrdə bu, özünü daha çox büruzə verir);
- yoxsulluq və gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü, sosial-siyasi vəziyyətin pisləşməsi və biznesin vergi yükünün artması iqtisadi artıma mənfi təsir edir.
- Sala-Martin empirik araşdırmalarla iqtisadi artıma təsir edən 62 amil göstərib: [80]
- coğrafi (məsələn, əgər ölkə Afrika, Cənubi Saxarada və ya Latın Amerikasında yerləşirsə, bu, iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir);
- siyasi (qanunun aliliyi, siyasi hüquqlar və vətəndaş azadlığı iqtisadi artıma müsbət, müharibə, inqilablar və dövlət çevrilişləri isə mənfi təsir göstərir);

- dini (buddizm, konfusizm və islam artıma müsbət, protestantizm və katolizm mənfi təsir göstərir);
- bazar mexanizmlərində kənarlaşmalar (məsələn, rəsmi valyuta məzənnəsi və qara bazar məzənnəsi arasındakı yüksək fərq artıma mənfi təsir göstərir);
- istehsal və qeyri-istehsal aktivlərinə qoyulan investisiyalar iqtisadi artıma pozitiv təsir edir;
- iqtisadi açıqlıq səviyyəsi və liberallaşma artıma müsbət təsir edir;
- iqtisadi təşkilatların tipi (əgər iqtisadiyyat nə qədər kapitalizmə yaxındırsa, iqtisadi artım bir o qədər yüksək olur).

Digər bir empirik araşdırmada keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi artımın əsas mənbələri araşdırılır. Bu tədqiqatlardan alınan nəticələr aşağıdakı kimidir:

- keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi artımın əsas mənbələri makroiqtisadi sabitləşmə, struktur islahatları və dövlət xərclərinin azalmasıdır;
- bazar institutlarının inkişafı iqtisadi artımın əsas mənbəyi olmasa da, mühümdür;
- Avropa Birliyinə üzv olmağı qarşısına məqsəd qoyan ölkələrdə maddi rifah artımı daha çox əldə olunub;
- təbii resurslarla zənginlik investisiya qoyuluşunu sürətləndirsə də, islahatlara əngəl olan əsas amildir.

XX əsrin iqtisadi nəzəriyyələri arasında xüsusi yer tutan Keyns nəzəriyyəsi səmərəli artımın makroiqtisadi problemlərinə geniş yer ayırır. İqtisadi artımın bütün keynsçi modellərində strateji dəyişən investisiyalar vasitəsilə iqtisadi artımı idarə etmək olur. Ümumiyyətlə, postkeynsçilər o modelləri iqtisadi artım modelləri hesab edirlər ki, qısamüddətli dövrdə iqtisadi konyunkturun təhlili üçün qəbul edilən ilkin şərtlər və istifadə edilən keynsçi metodlar uzunmüddətli dövrdə iqtisadi proseslərin təsviri üçün istifadə edilə bilsin [40].

Yuxarıda irəli sürülən modellərdə müəyyən olunan amillər bütün ölkələrdə iqtisadi artımın baş verməsi üçün əsas şərt deyil. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımın baş verməsində rol oynayan əsas amil inkişaf etməkdə olan ölkələrdə neqativ rol oynaya bilər.

İqtisadi artımın amilləri barədə deyilən bütün fikirləri ümumiləşdirərək onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. «Təbii (obyektiv) amillər»:

a) təbii ehtiyatlar; a.1. «abstrakt» təbii ehtiyatlar – ölkə ərazisində bütün növ təbii ehtiyatlar; a.2. «mövcud» təbii ehtiyatlar – bu ehtiyatların hasil edilməsi üçün ilkin kapital qoyuluşu həyata keçirilib və hasilat bazar parametrləri – qiymət, vergi xərcləri və nəqliyyat tarifləri baxımından rentabellidir; a.3. coğrafi yerləşmə və iqlim – ölkənin okeana çıxış imkanları, inkişaf etmiş ticarət mərkəzlərinə yaxınlıq, təbii iqlim şəraiti və s.;

b) fiziki kapital yığılı: b.1. kapitalın sahələr üzrə yerləşməsi; b.2. fiziki aktivlərin keyfiyyəti (məsələn, istehsalın yüksək texnika ilə təmin olunması); b.3. müxtəlif sahələrdə əsas kapitalın köhnəlməsi dərəcəsi;

c) insan kapitalı: c.1. insan kapitalının tələbin strukturuna uyğunluğu; c.2. insan kapitalının dəyəri (real əməkhaqqı səviyyəsi); c.3. insan kapitalının keyfiyyəti – təhsil, səhiyyə;

d) innovasiya potensialı: d.1. «ümumi» innovasiya potensialı – müəyyən dövr ərzində yaradılmış elm mərkəzləri və alimlərin sayı; d.2. «tətbiqi» innovasiya potensialı – kommersiya əsasları ilə sifariş olunmuş elmi kəşflər;

2. Xarici amillər:

a) ölkənin global iqtisadi məkana inteqrasiyası: a.1. xarici tələbin səviyyəsi, liberallaşma və inteqrasiya; a.2. ixrac edilmiş məhsulların qiymətinin dəyişməsi;

3. İnstitusional amillər:

a) qanunlar və qaydaların dəyişməsi tezliyi;

b) demokratik institutların mövcudluğu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması;

c) mülkiyyətin qorunma səviyyəsi;

d) məhkəmə sisteminin keyfiyyəti;

k) korrupsiya və rüşvətxorluq;

İqtisadi artımın əsas amillərinin ümumi cəhətlərə görə qruplaşdırılması şərti xarakter daşıyır. Ancaq bütün nəzəri və empirik tədqiqatlarda iqtisadi artımın amillərinin təsnifləşdirilməsi daxili (endogen) və xarici (ekzogen) istiqamətlər üzrə

aparılır. Daxili və xarici amillər bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, qloballaşmanın genişlənməsi iqtisadi artımın daxili amillərinə daha çox xarici amillərin transformasiya olunmasına zəmin yaradır. Digər tərəfdən, ekzogen amillər ancaq səmərəli daxili istehsal amillərinin mövcudluğu halında səmərəli ola bilər. Ümumilikdə iqtisadi artımın endogen və ekzogen amillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (Bax: Şəkil 1.3.).

İqtisadi artıma təsir edən əsas amillərdən biri iqtisadiyyatın inkişaf dinamikası və onun strukturunda baş verən dəyişikliklərdir. İqtisadiyyatda səmərəliliyin yüksəlməsi, infrastrukturun inkişafı, iqtisadiyyatda liberallaşma və s. də iqtisadi artımın endogen amilləri içərisində mühüm yer tutur.

Endogen amillər	Ekzogen amillər
Təbii ehtiyatlar	Xarici ticarət
İnsan kapitalı	Xarici investisiyalar
Sosial-iqtisadi vəziyyət	Miqrasiya
Məhsuldarlıq	Xarici borc və yardımlar
İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi	Beynəlxalq turizm
Siyasi-hərbi vəziyyət	İqtisadi açıqlıq səviyyəsi
Elmi-texniki tərəqqi	İdeyalar
İqtisadi islahatların səviyyəsi	İnteqrasiya
Ekoloji vəziyyət	Valyuta məzənnəsi

Şəkil 1.3. İqtisadi artımın amilləri

Qeyd edək ki, iqtisadi artımın endogen amilləri arasında təbii ehtiyatların mövcudluğu da xüsusi rola malikdir: 1) Təbii ehtiyatlar iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, dünyanın ən kasıb ölkəsini də investisiya qoyuluşu üçün cəlbədicidir. 2) Təbii ehtiyatlar iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas maliyyə mənbəyidir. Təbii ehtiyatlardan milli sərvətin digər tərkib hissələrinin, o cümlədən insan kapitalının maliyyələşdirilməsində istifadə edilə bilər. İnsan kapitalı milli sərvətin əsasını təşkil etməklə, iqtisadi artımın mühüm amillərindən biridir. 80-ci illərin ortalarından sonra yeni iqtisadi artım nəzəriyyələrində belə bir fikir irəli sürülürdü ki, iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi insandır. Tanınmış iqtisadçılar Pol Romer, Robert Lukas, Heri Bekker, Teodor Şults öz araşdırmalarında göstərirlər ki, insan kapitalına qoyulan sərmayə uzunmüddətli iqtisadi artıma səbəb olan əsas amillərdəndir.

Son illər qloballaşmanın genişlənməsi, ölkələr arasında integrasiya proseslərinin güclənməsi nəticəsində dünya ölkələrində iqtisadi artımın ekzogen amilləri ön plana çıxarıb. Ekzogen amilləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

1. İqtisadi amillər - xammal, kapital və digər istehsal amillərinin konyunktura vəziyyəti, transmilli şirkətlərin fəaliyyəti, digər ölkələrdə iqtisadi inkişaf dinamikası və s.

2. Sosial amillər: miqrasiya, sosial bərabərsizlik və digər sosial problemlər.

3. Təbii amillər: təbii fəlakətlər, texnogen təhlükə, qlobal problemlər və s.

4. Ümumdünya inkişaf meylləri: qloballaşma, integrasiya, postsənayeləşmə və s.

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən amillər birbaşa və ya dolaylı yolla xarici iqtisadi sferaya aiddir.

İqtisadi artımın daxili amilləri ilə yanaşı, ölkələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi və integrasiya proseslərinin sürətlənməsi nəticəsində xarici amillər ön plana çıxır. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində ölkələr açıq iqtisadiyyat modelinə keçir. Milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatının proses və meyllərində iştirakı genişlənir. Bir ölkədə baş verən böhranların təsirləri digər ölkələrdən də yan keçmir. Bu baxımdan, dünyada mövcud olan inkişaf modellərinin prinsiplərini nəzərdən keçirmək və iqtisadi inkişafın xarici iqtisadi amillərinin sistemli tədqiqatını aparmaq zərurəti yaranır. Belə amillərə əməyin beynəlxalq bölgüsü, xarici iqtisadi fəaliyyət, eyni zamanda ixrac və idxal əməliyyatları, xarici borc, kapital axını, yüksək səmərəliliyə malik olan investisiya layihələri və sair aid edilir.

Keçən əsrin sonlarından başlayaraq qloballaşmanın genişlənməsi, dünya ölkələrində liberallaşma meyllərinin güclənməsi, əmtəə, xidmət, sərmayə və iş gücünün beynəlxalq hərəkətinə maneələrin aradan qaldırılması ölkələr arasında turist axınını daha da gücləndirib. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə internetin dünyada daha çox əhali tərəfindən istifadəsi turistlərə getməmişdən öncə ölkələr haqqında daha çox məlumat əldə etməyə, tarixi və mədəni yerlər barədə informasiya toplamağa şərait yaradır. Texnoloji inkişaf, nəqliyyat və infrastrukturun müasirləşməsi də son illərdə turizmin inkişafında böyük rol oynayıb. Turizm sahəsində ölkələr arasında rəqabət ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq güclənmiş, turizm sektoru bir çox

ölkələrin iqtisadi inkişafında əsaslı rol oynamağa başlamışdır. Son illərin statistik məlumatlarına görə, beynəlxalq turizm dünyanın 83% ölkəsinin gəlir mənbəyini təşkil edən 5 əsas sahədən biri, 38% ölkənin işə valyuta gəlirlərinin əldə edilməsində əsas mənbədir. Turizm gəlirləri inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-in 3%-i ilə 10% arasında dəyişir. Bəzi ada ölkələrində bu göstərici 40%-ə qədərdir [55].

Beləliklə, yuxarıda göstərilən nəzəri və praktiki araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi artımın yaradılmasında xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formaları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında gedən proseslər də sübut etdi ki, ölkə daxilində iqtisadi artımın təmin edilməsi, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

XXI əsrin əvvəllərində qloballaşmanın geniş təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərinə təsir göstərməsi nəticəsində milli iqtisadiyyatdakı artım bir-birindən asılı olan determinantlarla müəyyən olunur. Aşağıda sadaladığımız determinantlarda da əsas rol xarici iqtisadi sferaya məxsusdur:

- dünya iqtisadiyyatına integrasiya olunan milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi;
- dünya bazarının prioritetləri;
- beynəlxalq rəqabət və milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması;
- istehsal amillərinin, əsasən də insan kapitalının keyfiyyəti və səmərəliliyi;
- daxili məcmu tələbin şərtləri (həcmi, xarakteri və strukturu);
- dövlətin effektiv iqtisadi siyasəti;
- transmilli şirkətlər və bankların siyasəti.

Statistik rəqəmlərin təhlili göstərir ki, ölkədə iqtisadi artım əsasən xarici amillərlə bağlıdır. Buna görə də Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi iqtisadi strategiyanın əsas məqsədi xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılmasından, istehsal amillərinin dünya ölkələri arasında sərbəst hərəkətini nəzərə alaraq yerli müəssisələrin beynəlxalq istehsal prosesində iştirakının

təmin edilməsindən, investisiya və xarici ticarətin genişləndirilməsi ilə maksimum fayda əldə olunmasına şərait yaradılmasından ibarət olmalıdır.

1.3. Investisiyanın məzmunu və iqtisadi inkişafda onun rolu

Ölkənin iqtisadi sisteminin səmərəli fəaliyyətində və iqtisadi artımın təmin olunmasında investisiya qoyuluşlarının həcmi və strukturu əsas rol oynayır. Çünki uzunmüddətli dövüdə iqtisadi inkişafın təmin olunması bilavasitə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarından asılıdır. Ölkədə investisiya fəaliyyəti hesabına milli iqtisadiyyatın struktur baxımından yenidən qurulması, texniki tərəqqinin təmin olunması, məşğulluq və gəlirlərin səviyyəsinin artırılması və s. kimi məsələlər həll edilir.

Investisiya, gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitlərindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir. Investisiya fəaliyyəti, hüquqi şəxslərin, dövlətin və vətəndaşların investisiyanı reallaşdırmaq üçün praktiki fəaliyyətlərinin məcmusudur. Belə fəaliyyət maddi və maliyyə vəsaitlərinin uzunmüddətli istifadə üçün ayrılmasını nəzərdə tutur. Geniş mənada «investisiya» anlayışı gələcəkdə əlavə gəlir götürmək məqsədilə pul vəsaitləri üzərində müəyyən vaxt ərzində və müəyyən risk əsasında sərəncam hüququnun itirilməsi ilə bağlıdır. Investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi nəticəsində çəkilən xərclər gələcəkdə gəlir gətirməyə başlayır ki, bu gəlirlərin həcmi də əvvəlcədən məlum olmur. İngilis iqtisadçısı A.Marşal qeyd edirdi ki, «müdrək adam öz vəsaitlərini onun bütün təyinatları - indiki və gələcək təyinatları üzrə elə bölüşdürür ki, onlar hər bir halda eyni son hədd faydalılığına malik olsunlar. Lakin vaxta görə gələcəkdə zövq almaq mənbəyinin indiki son hədd faydalılığını qiymətləndirərkən iki dəqiqləşdirmənin nəzərə alınması məqsədəuyğundur: birincisi, onun qeyri-müəyyən olmasını (bu obyektiv xassədir ki, bütün səriştəli şəxslər bunu eyni şəkildə qiymətləndirirlər) və ikincisi, vaxta görə uzaq olan zövq almağın indiki ilə müqayisəsinin ayrı-ayrı insanlar üçün əhəmiyyətinin fərqi (bu subyektiv xassədir ki, bunu da müxtəlif insanlar öz

xarakterlərinə və həmin vaxtda maddi vəziyyətlərinə görə müxtəlif şəkildə qiymətləndirirlər).

Investisiya makroiqtisadi baxımından ölkədə çəkilən xərclərin əhəmiyyətli və dəyişən hissəsidir və onun azalması və ya artması məcmu tələbə ciddi təsir etməklə ölkədə məhsul və xidmətlərin buraxılışına və məşğulluğun səviyyəsinə təsir göstərir. Digər tərəfdən, investisiya ölkədə kapitalın yığılmasına gətirib çıxarır ki, bu da ölkənin istehsal imkanlarının artması hesabına məhsul və xidmətlərin buraxılışı potensialını artırır. Ölkədə investisiya qoyuluşları iqtisadi artımın təmin edilməsinin əsas vasitəsidir. Investisiya prosesinin imkanları və onun reallaşdırılması iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi və tənzimləyicisidir [49]. İqtisadi artım investisiya qoyuluşları əsasında mövcud istehsal güclərinin artırılması əsasında təmin edilir. Beləliklə, investisiya qısamüddətli dövüdə məcmu tələbin, uzunmüddətli dövüdə isə məcmu təklifin artmasına təsir göstərir.

Ölkə iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi investisiya qoyuluşlarının istiqamətindən bilavasitə asılıdır. Investisiya qoyuluşlarının daha böyük hissəsinin yönəldiyi sahənin inkişaf tempi də yüksək olur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, investisiya qoyuluşlarının sahənin inkişaf templərinə təsiri həm də sahənin fondtutumluğundan asılıdır. Müəyyən həcmdə investisiya qoyuluşu yüksək fondtutumlu sahələrə nisbətən aşağı fondtutumlu sahələrdə daha çox məhsul artımına səbəb olur. Bütövlükdə, qeyd etmək lazımdır ki, bazar qüvvələrinin təsiri nəticəsində investisiyalar əsasən gəlirli sahələrə qoyulur. Gəlirlilik investisiya qoyuluşunun istiqamətini müəyyən edən mühüm struktur əmələ gətirici amildir.

Investisiya iqtisadiyyatın sabitləşməsinin və perspektiv inkişafının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış etməklə, ölkədə ümumi kapitalın artırılmasında, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində, bütövlükdə isə, rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Investisiya qoyuluşları real və maliyyə investisiyalarına bölünürlər. Real investisiyalar maddi cəhətdən hiss oluna bilən aktivlərə, məsələn torpaq, avadanlıq, zavodlara investisiyalar formasında olur. Maliyyə investisiyaları isə kağızda yazılmış kontraktları, məsələn, adi səhmləri və istiqrazları əks etdirir. Primitiv

iqtisadiyyatlarda investisiyanın əsas hissəsi real investisiyaların payına, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda isə maliyyə investisiyalarının payına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya qoyuluşlarının real və maliyyə investisiyalarına bölünməsi və bu formada uçotu dövlətin investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması, maliyyə sektoru ilə real sektorun qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi və investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ümumi daxili məhsulunda məcmu investisiya xərclərinə əsas kapitalla investisiya (adətən məcmu investisiya qoyuluşlarının 70-80 faizi), mənzil tikintisinə investisiya (məcmu investisiya qoyuluşlarının 15-25 faizi) və ehtiyatların artırılmasına (məcmu investisiya qoyuluşlarının 3 faizindən çox olmur, adətən ümumi investisiyanın təqribən 1 faizi) investisiya qoyuluşları daxil edilir [33]. Ehtiyatların miqdarının dəyişməsinin investisiya kimi nəzərə alınması onunla əlaqədardır ki, onların artması mahiyyətinə görə «istehlak olunmamış məhsulu» əks etdirir [47].

Ölkədə ehtiyatların həcmi azalırsa, onda bu göstəricinin qiyməti mənfi olur və investisiya qoyuluşlarının azaldığını göstərir. Məcmu investisiya xərclərinə həm istehlak olunmuş kapitalın dəyəri, həm də kapitalın artımı daxildir. Ölkədə istehlak olunmuş kapitalın həcmi qədər investisiya qoyuluşu sadə təkrar istehsalın baş verməsinə gətirib çıxarır. Geniş təkrar istehsalın baş verməsi üçün isə istehsal prosesində istehlak edilmiş kapitaldan əlavə xərclərin çəkilməsi vacibdir. Bu əlavə investisiya xərcləri xalis investisiya adlanır. Ölkədə məhz xalis investisiyanın həcmının artması iqtisadi artımın təmin olunmasına gətirib çıxarır.

Əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, habelə maddi istehsalın digər formada inkişafına investisiya yönəldilməsi kapital qoyuluşları şəklində həyata keçirilir [21]. Kapital qoyuluşları real investisiyaların əsas hissəsini təşkil edir. Kapital qoyuluşlarına tikinti-quraşdırma işlərinə, müxtəlif maşın və avadanlıqların, əsas fondlara aid olunan alət və inventarların alınmasına, tikinti obyektlərinin layihələndirilməsi ilə əlaqədar olan geoloji-kəşfiyyat, axtarış və gələcək tikintinin əsaslandırılmasına, tikinti üçün torpaq sahəsinin ayrılması, tikilən müəssisə üçün kadrların hazırlanması və onun idarə heyətinin saxlanılmasına sərf edilən xərclər

daxil edilir. Qeyd edilən elementlərin kapital qoyuluşlarında payı onun texnoloji strukturunu əmələ gətirir. Kapital qoyuluşunda maşın və avadanlıqlara, yəni əsas fondların aktiv hissəsinə çəkilən xərclərin payı artdıqca, kapital qoyuluşlarının səmərəliliyi də artır. Çünki bu zaman həyata keçirilən kapital qoyuluşları hesabına daha çox məhsul istehsal etmək imkanı yaranır və buraxılan məhsul vahidinə düşən kapital qoyuluşu xərcləri azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, kapital qoyuluşlarının texnoloji strukturuna elmi-texniki tərəqqi ilə yanaşı, kapital qoyuluşunun həyata keçirildiyi sahənin xüsusiyyəti də təsir göstərir. Bu baxımdan, ayrı-ayrı sahələrdə kapital qoyuluşlarının texnoloji strukturu fərqlənə bilər.

Kapital qoyuluşuna, onun təkrar istehsal quruluşuna görə, yeni tikintiyə, mövcud güclərin genişləndirilməsinə, müəssisənin rekonstruksiya edilməsinə, texniki cəhətdən silahlandırılmasına çəkilən xərclər aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin iqtisadi inkişafının qarşısında duran vəzifələrdən asılı olaraq kapital qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi əsas fondların təkrar istehsal formalarından hansına üstünlük verilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsinə zərurətlə əlaqədar intensiv amillər hesabına istehsalın inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti artmışdır. Mövcud potensialın istifadə səmərəliliyinin, istehsal güclərinin istifadə səviyyəsinin artırılması zəruriliyini nəzərə almaqla, mövcud müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən qurulması və rekonstruksiyası investisiyanın nisbətən az xərcli üsuludur [36].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yalnız texniki yenidənqurma və rekonstruksiya yolu ilə ölkədə iqtisadi artımın yüksək tempinə və iqtisadiyyatın texniki-iqtisadi səviyyəsinin artırılmasına nail olmaq mümkün deyildir. İqtisadi inkişafın yüksək tempinə nail olmaq üçün yeni müəssisələrin yaradılması zəruridir. Bu baxımdan, kapital qoyuluşlarının təkrar istehsal quruluşunun iqtisadi inkişaf məqsədlərindən asılı olaraq optimalaşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Praktikada investisiya qoyuluşları birbaşa və portifel investisiyası kimi də təsnifləşdirirlər. Bəzi iqtisadçılar birbaşa investisiyanı real aktivlərin əldə edilməsinə, istehsal vasitələrinin yaradılmasına çəkilən xərclər kimi, yəni bilavasitə real kapital

yaradan investisiya kimi, portifel investisiyasını isə qiymətli kağızların alınması formasında investisiya kimi qəbul edirlər [37].

Hazırda Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi də xarici investisiya qoyuluşlarını birbaşa və portifel investisiyalarına bölərkən bu yanaşmadan istifadə edir. Fikrimizcə, bu düzgün yanaşma deyildir. Belə ki, birbaşa investisiya yaradılan və ya investorun iştirak etdiyi müəssisədə onun idarə edilməsinə təsir etmək imkanı verir, portifel investisiya isə belə təsirə imkan vermir. Bu investorun müəssisənin nizamnamə kapitalındakı (səhmdar cəmiyyətlərdə adi səhmlərin ümumi sayında) payı ilə müəyyən olunur. Investorun nizamnamə kapitalındakı payının müxtəlif vəziyyətlərdə müəssisə üzərində nəzarət səviyyəsinə müxtəlif şəkildə təsir göstərməsinə baxmayaraq, müasir dövüdə əksər ölkələrdə birbaşa investisiya ilə portifel investisiyanın sərhədi 10 faiz səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Yəni müəssisənin nizamnamə kapitalının 10 faizindən çoxuna sahib olmaqla nəticələnən investisiya qoyuluşları birbaşa investisiyaya, 10 faizdən aşağı paya sahib olmaqla nəticələnən isə portifel investisiyasına aid edilir. Investisiya qoyuluşlarının birbaşa və portifel investisiyalara bölünməsinin dövlət tənzimlənməsi baxımından praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bu bölgüdə ölkədə antiinhisar tənzimlənməsində səmərəli istifadə oluna bilər.

Ölkə iqtisadiyyatında investisiya fəallığına təsir edən amillərlə əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif baxışlar mövcuddur.

Klassik nəzəriyyəyə görə ölkə iqtisadiyyatında investisiyanın həcmi faiz dərəcəsindən asılıdır və bu investisiya xərclərinin mənbəyi yığımdır (qənaətdir). Qənaət və investisiya qarşılıqlı əlaqəli kateqoriyalardır. Belə ki, qənaət potensial investisiya, investisiya isə reallaşdırılmış qənaətdir. Klassik iqtisadçılar hesab edirdilər ki, insanlar əldə etdiyi gəlirlərin bir hissəsini istehlak etməyib qənaət edirsə, onda bu vəsaitləri likvid formada saxlamır və ondan gəlir götürməyə çalışırlar. Bu zaman əgər faiz dərəcəsi artırsa, onda qənaətin də həcmi artır, əks halda isə azalır. Ölkədə investisiya qoyuluşlarının həcmi mənfəət norması və faiz dərəcəsinin nisbətində formalaşır. Əgər mənfəət norması faiz dərəcəsindən yüksəkdirsə, onda qənaət edilmiş vəsaitlərin borc kimi cəlb olunmasına tələb yaranır, əks halda isə

sahibkar bu vəsaitləri təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etmir. Bu baxımdan, klassik iqtisadçılar ölkədə investisiyanın və qənaətin həcmnin faiz dərəcəsindən asılı olduğunu göstərirdilər.

Klassik iqtisadçılardan D.Rikardo qeyd edirdi ki, ölkənin məcmu məhsulu həmişə istehlak olunur Qənaət onu ifadə edir ki, məcmu məhsulun əhmiyyətli hissəsi dəyərin təkrar istehsalı ilə məşğul olanlar tərəfindən istehlak olunur. Göründüyü kimi, klassik iqtisadçılar ölkədə qənaətin investisiyaya bərabərləşdiyini qəbul edirdilər.

Keynis nəzəriyyəsinə görə investisiya xərcləri məcmu xərclərin tərkib hissəsi olmaqla iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biridir. Klassik iqtisadçılardan fərqli olaraq keynisçilər qənaəti ümumi milli gəlirdən, investisiyanı isə faiz dərəcəsindən və mənfəət normasından asılı hesab edirdilər. Investisiya xərclərinin artımı multiplikativ səmərə yaradır ki, bunun nəticəsində də ölkədə bu artımdan çox əlavə tələb yaranır. Bu təsir aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c+m} \Delta I$$

Burada, ΔY – gəlirlərin (ümumi milli gəlirin) artımıdır.

ΔI – investisiya xərclərinin artımıdır.

c – istehlaka son hədd meyillik əmsalıdır.

m – idxala son hədd meyillilik əmsalıdır.

Ölkədə həyata keçirilən investisiya avtonom investisiya qoyuluşlarına və törəmə investisiya qoyuluşlarına bölünür. Avtonom investisiya milli gəlirin dəyişməsindən asılı olmayan səbəblərə görə, yəni dövlət investisiya qoyuluşları, ixtiralar, zövqlərin dəyişməsi və s. ilə əlaqədar həyata keçirilir. Törəmə investisiya qoyuluşları isə gəlirlərin səviyyəsinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Elmi-texniki tərəqqinin və istehsal amillərin qiymətinin müəyyən səviyyəsində müəyyən həcmdə məhsulun istehsalı üçün zəruri olan investisiya qoyuluşlarının həmin məhsulun həcminə olan nisbətinin sahibkarlar tərəfindən normal hesab edilən səviyyəsi mövcud olur. Məsələn, ölkədə mövcud texniki səviyyədə və istehsal amillərini qiymətinə müvafiq olaraq ildə 100 mln. ton çörək istehsalı üçün nə qədər investisiya qoyuluşunun zəruri olduğunu

müəyyən etmək mümkündür. Bu baxımdan, ölkədə tələbin artımını təmin etmək üçün firmalar özlərinin istehsal gücünü artırmaq məqsədilə məhsul istehsalı həcmi investisiya qoyuluşlarına olan normal nisbəti ilə, yəni akseleratorla müəyyən olunan investisiya qoyuluşları həyata keçirəcəklər. Digər tərəfdən, firmalar investisiya qoyuluşu haqqında qərarı bazar konyukturu haqqında məlumatlar əsasında qəbul edirlər. Belə ki, əgər bazarda tələb artırsa və müəssisənin istehsal gücü bu tələbi ödəmək səviyyəsində deyilsə, onda əlavə investisiya qoyuluşu həyata keçirilə bilər. Lakin sahibkar investisiya qoyuluşunu həmişə tələb artdıqda deyil, yalnız bu tələbin sabitliyinə inam yarandıqda həyata keçirir. Buna görə də, investisiya qoyuluşunun həcmi aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar.

$$I_t = v (Y_{t-1} - Y_{t-2})$$

Burada, v – akseleratordur.

Akseleratorun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, investisiyanın artımı əlavə istehlak tələbi yaradır. İstehlak şeylərinə yaranan bu tələb isə, öz növbəsində, istehsal vasitələrinə tələb yaradır. Əlavə investisiyalar akselerator mexanizmi vasitəsilə yeni investisiyaların həyata keçirilməsinə səbəb olur.

Müasir dövüdə neoklassik nəzəriyyədə iqtisadi artımın Solou modelinə üstünlük verilir. Bu modelə görə rəqabətli bazar şəraitində əmtəə kapital və əmək amillərinin iştirakı ilə istehsal edilir. Model rəqabətli şəraiti nəzərə aldığından potensial buraxılışın artımının təhlilinə həsr olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, neoklassik nəzəriyyəsinə görə istehsal amillərinin son hədd məhsullarının onların qiymətlərinə olan nisbətləri bir-birinə bərabərdir. Yəni, əməyin məhsulunun əmək haqqına nisbəti mənfəətin kapitalla nisbətinə bərabər olur. Əgər bu bərabərsizlik pozulursa, nisbətən ucuz başa gələn amildən istifadə həcmi, yəni bu amilə olan tələb artır və son nəticədə bu nisbətlər yenidən bərabərləşirlər. Solou modelinə görə, kapital yığımının artması ölkədə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və son nəticədə əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Lakin əməyin fondlasılabilirliyinin son həddi mövcuddur ki, bu həddən sonra, kapital yığımı iqtisadi artıma əhəmiyyətli təsir göstərmir. Bu həddi dəyişən amil isə elmi-texniki tərəqqidir. Elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində əməyin məhsuldarlığının artımı təmin edilir.

Beləliklə, qeyd edilənlər göstərir ki, investisiya qoyuluşlarının həcm və strukturunun tənzimlənməsi yolu ilə iqtisadiyyatın inkişafın artım tempini və proporsiyalarını tənzimləmək mümkündür.

Bütövlükdə, investisiya qoyuluşlarının həcminə əsasən üç amil təsir göstərir. Bunlardan birincisi, faiz dərəcəsinin səviyyəsi ilə əlaqədardır. Ölkədə sahibkarlar hətta investisiya qoyuluşlarını öz vəsaitləri hesabına həyata keçirərlər də, faiz dərəcəsi pulun alternativ dəyəri kimi investisiya qərarlarına təsir göstərir. İnvestisiyanın həcmi isə bir tərəfdən faiz dərəcəsi, digər tərəfdən isə onun səmərəliliyindən asılıdır. İnvestisiya qoyuluşundan gözlənilən mənfəət norması faiz dərəcəsi yüksək olduqda investisiya qoyuluşları həyata keçirilir (şəkil 2). İstənilən zaman firmalar, həyata keçirmək istədikləri çoxlu sayda hazır investisiya layihələrinə malik olurlar. Lakin faiz dərəcəsinin yüksək səviyyəsində bu layihələrin çox az hissəsi, aşağı faiz dərəcəsi isə çox hissəsi gəlirli olur. Bu da o deməkdir ki, yüksək faiz dərəcəsi firmaların investisiya qoyuluşuna maraqlarını azaldır, əksinə olduqda isə investisiya qoyuluşlarının həcmi artır [62].

Ölkədə investisiyanın həyata keçirilməsi üçün sahibkarın gözlədiyi mənfəət normasının normal səviyyəsi mövcud olur ki, bu da faiz dərəcəsi ilə investisiyanın qoyulduğu sahədəki riskin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Belə ki, Amerika iqtisadçısı P.Samuelson qeyd edir ki, rəqabətli iqtisadiyyatda riskin və inflyasiyanın olmadığı şəraitdə kapitalın gəlirlik norması faiz dərəcəsinə bərabər olacaqdır [61].

İnvestisiya fəallığına qənaətin investisiyaya çevrilməsi mexanizminin təkmilliyi də təsir göstərir. Ölkədə maliyyə bazarlarının zəif inkişafı çox vaxt sərbəst maliyyə vəsaitlərinin səmərəli şəkildə səfərbər edilməsi və istifadəsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Belə hal faiz dərəcəsinin yüksək olmasına və resursların səmərəli bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, 90-cı illərin sonlarında inkişaf etmiş maliyyə bazarlarına malik ölkələrdə maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsinin səmərəliliyi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə nisbətən 10 dəfədən çox olmuşdur [34].

Dövlətin investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətlərindən biri ölkədə həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Ayrı-ayrı sahələrdə və ərazilərdə

mənfəət norması investisiya qoyuluşunun istiqamətini müəyyən edən əsas amildir. Bu baxımdan, dövlət firmaların xərclərinə və gəlirlərinə müxtlif vasitələrlə təsir etməklə iqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsinə nail ola bilər. Bu məqsədlə dövlət vergi, kredit, amortizasiya siyasətini həyata keçirir, ayrı-ayrı region və sahələri güzəştə maliyyələşdirir və s. vasitələrdən istifadə edir.

Bütövlükdə, ölkədə investisiya fəallığının artırılması üçün qeyd edilən amillərin nəzərə alınması və onların təsirinin qiymətləndirilməsi zəruridir. Bu qiymətləndirmələri nəzər almaqla ölkədə investisiya fəallığının artırılması istiqamətində konkret tədbirlər planının hazırlanması və reallaşdırılması hesabına iqtisadi artımın təmin olunmasına və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq olar.

Dövlət investisiya qoyuluşları iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi vasitələrindən biridir. Bu investisiya qoyuluşları müəyyən layihələr şəklində həyata keçirilir ki, bunlar da iqtisadi inkişaf siyasətinə müvafiq olur və bu siyasətin icrası üçün tərtib olunan sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Investisiya layihəsi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının və ayrı-ayrı proqramların müstəqil şəkildə planlaşdırılan və yerinə yetirilə ilkin həlqəsidir.

Investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılmasının sosial-iqtisadi inkişafa təsirini qiymətləndirilməsi zamanı investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi halı ilə layihənin həyata keçirilməməsi halı müqayisə edilir. Layihənin həyata keçirildiyi vəziyyətlə həyata keçirilmədiyi vəziyyətin müqayisə edilməsi istənilən layihənin xalis gəlirlərinin hesablanması əsas rol oynayır.

FƏSİL II AZƏRBAYCANDA İQTISADI ARTIM ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycan iqtisadi artımın əsas mərhələləri və iqtisadi artımın Azərbaycan modeli

2004-2014-cu illər Azərbaycan iqtisadiyyatının tarixində, sovet dövrü də daxil olmaqla, iqtisadi artım templərinə görə ən uğurlu dövr olub. Bu dövrdə respublikamız ÜDM-in artım sürətinə görə dünya görə dünya ölkələri arasında lider olmuş, xarici investisiya qoyuluşu, sənaye məhsulunun həcmi və əhalinin real gəlirlərinin artması və s. göstəricilərə görə bir çox ölkələri qabaqlamışdı. Əldə edilmiş iqtisadi uğurların əsas səbəblərini araşdıran tədqiqatçılar bunu, iqtisadi inkişaf modelinin əsas xüsusiyyətləri və prinsipləri ilə əlaqələndirirlər. Bu baxımdan, ölkə iqtisadiyyatında tətbiq edilmiş iqtisadi inkişaf modelinin əsas prinsiplərinin araşdırılması, kəmiyyət artımının keyfiyyət artımına keçməsi, dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olunması üçün iqtisadi artım yaradılmasının daxili və xarici amillərinin öyrənilməsi, həmçinin bu sahədəki mövcud problemlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəqillik dövründən bu günə kimi ölkədə mövcud iqtisadi inkişafı üç əsas mərhələyə ayırmaq olar. Birincisi, 1991-1995-ci illəri əhatə edən iqtisadi böhran və ya tənəzzül dövrü. İkincisi, 1996-cı ildən başlayaraq 2003-cü ilə qədər davam edən iqtisadi islahatlar və iqtisadiyyatın bütün sahələrində bərpa dövrü. Üçüncüsü, makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf dövrü.

Birinci mərhələdə Azərbaycan Respublikasının qarşılaşdığı siyasi (1991-1993-cü illərdə siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi), hərbi (Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü) və iqtisadi tənəzzül ölkədə iqtisadi islahatların aparılmasına mane olmuş, iqtisadiyyatın bütün sahələri demək olar ki, fəaliyyətini dayandırmışdı. Bütün bu problemlər Azərbaycanda iqtisadi islahatlara digər postsovet respublikaları ilə müqayisədə daha gec başlamasına (1994-cü ilin sonu 1995-ci ilin əvvəli) səbəb olmuşdu. Müstəqillik əldə olunandan sonra siyasi böhranlar və Ermənistanla

müharibə nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı digər MDB ölkələrinin iqtisadiyyatları ilə müqayisədə daha çox problemlərlə üzləşmişdi [66].

Sovet İttifaqının süqutu nəticəsində keçmiş müttəfiq respublikalar arasında iqtisadi əlaqələrin qırılması, bütün postsovet ölkələrində olduğu, kimi Azərbaycanda da sənaye istehsalının tənəzzülü, investisiya və innovasiyaların çatışmazlığı, qiymətlərin və işsizliyin artması, əhəlinin rifah halının pisləşməsi ilə müşayiət olunan dərin böhranla nəticələndi [71].

O dövrdə ölkə iqtisadiyyatının real imkanları nəzərə alınmadan sosial gərginliyi azaltmaq məqsədilə əmək haqqının və sosial ödənişlərin yüksəldilməsi cəhdləri və çoxsaylı güzəştlərin tətbiqi inflyasiya prosesinin daha da sürətlənməsinə və hiperinflyasiyaya çevrilməsinə səbəb oldu. Birmənalı qeyd etmək olar ki, iqtisadi inkişafın birinci mərhələsində aparılmış zəif islahatlar və kosmetik iqtisadi tədbirlər nəticəsində bütün iqtisadi indikatorlarda neqativ meyillər müşahidə olunmuşdu. Belə ki, 1991-ci ildə ÜDM 2,7 milyard manat olmuş, 1991-1995-ci illər ərzində hər il 13-20% azalaraq 53% aşağı düşmüşdü. 1991-ci ildə istehlak mallarının qiyməti 1990-cı ilə nisbətən 2,07 dəfə artdığı halda, növbəti illərdə bu artım bir neçə dəfə çox olmuşdu. 1992-ci ildə istehlak qiymətləri 1991-ci ilə nisbətən 10,12 dəfə, 1993-cü ildə 1992-ci ilə nisbətən 12,3 dəfə, 1994-cü ildə 1993-cü ilə nisbətən 17,65 dəfə artmışdı [65].

Müstəqillik əldə ediləndən sonra ölkə iqtisadiyyatında başlayan böhranın qarşısını yalnız 1996-cı ildə almaq mümkün oldu. 1997-ci ildən etibarən isə ölkə iqtisadiyyatında müəyyən irəliləyişlərə nail olundu. İqtisadi inkişafın ikinci mərhələsində ölkədə əsasən aşağıdakı üç istiqamət üzrə tədbirlər həyata keçirilib:

1. liberal-demokratik yönlü bazar prinsiplərinə əsaslanan iqtisadiyyatın yaradılması; 2. ölkənin neft-qaz yataqlarının işlənməsi; 3. dünya iqtisadiyyatı ilə global və regional səviyyədə inteqrasiyanın gücləndirilməsi.

Bu dövrdə iqtisadiyyatda islahatlar həyata keçirilməyə başlanmış, xarici ticarət və iqtisadi proseslər liberallaşdırılmış, yeni neft yataqlarının işlənməsi üçün xarici şirkətlərlə müqavilə imzalanaraq, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün iqtisadi qanunvericilik yenidən işlənilmişdi.

1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda iqtisadi inkişaf modeli formalaşmağa başlamış və bu model üzrə həyata keçirilən siyasət tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdu. Bu dəyişikliklər nəticəsində ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, 1997-ci ildən başlayaraq dinamik iqtisadi inkişafın təməlini qoymaq mümkün olmuşdu. Belə ki, 1996-cı ildə ÜDM-in artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-2004-cü illərdə isə orta hesabla 10% təşkil etmişdi. Digər tərəfdən, 2001-2005-ci illər ərzində ÜDM-in artımı orta hesabla 13 faiz təşkil edirdisə, qeyri-neft ÜDM-in artımı orta hesabla 11 faiz olmuşdu. 2005-ci ildə Azərbaycanda əhalinin adambaşına gəliri Atlas üsulu ilə 1260 ABŞ dolları, AQP (alıcılıq qabiliyyəti pariteti) üsulu ilə isə 4010 ABŞ dolları təşkil etmişdi. 1998-ci ildə Rusiyada maliyyə böhranının baş verməsinə və 1998-1999-cu illərdə neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda makroiqtisadi və maliyyə sabitliyini qorunub saxlamaq mümkün olmuşdur. 1996-2006-cı illər ərzində ÜDM-in orta illik artım tempi təxminən 11 faiz, o cümlədən neft və qaz sektoru üzrə 22% təşkil edərək iqtisadi artımın yaradılmasında əsas rola malik olmuşdu. 1990-cı illərin əvvəllərində inflyasiya üçrəqəmli səviyyədən 1990-cı illərin sonuna birrəqəmli göstəriciyə düşmüşdü. 1994-1997-ci illərdə büdcə kəsiri əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in 12 faizindən 2 faizinə qədər azalmışdı. 2000-ci ildə yüksək neft qiymətləri hesabına büdcədə kiçik profisit qeydə alınmışdı. 1995-ci ildən sonra iqtisadiyyatda hər il baş verən artım nəticəsində 2005-ci ildə ÜDM istehsalı 1990-cı il səviyyəsinə çatmışdı. (Cədvəl 2.1.)

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın üçüncü mərhələsi 2005-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir. 2005-ci ilin yekunları onu göstərdi ki, Azərbaycanda makroiqtisadiyyatın bütün göstəriciləri üzrə əsaslı artım baş verib. ÜDM-in fiziki həcm indeksi 26,5 artmış və 2006-cı ildə iqtisadi artım 34.5 təşkil etmişdi. Bu, dünya ölkələri arasında iqtisadi artım tempinə görə ən yüksək nəticə idi. Adambaşına düşən ÜDM-in artması hesabına beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təsnifatında Azərbaycan aşağı gəlirli ölkələr (low income) siyahısından çıxarılaraq orta gəlirdən aşağı gəlirli (lower middle income) ölkələr qrupuna aid edilmişdir [85]. İqtisadiyyatda aparılan islahatlar və hökumətin yerinə yetirdiyi iqtisadi layihələrin nəticəsi olaraq, Azərbaycanda iqtisadi

artımı xarakterizə edən digər əsas göstəricilər - sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tikinti, nəqliyyat, əsas kapitalla qoyulan investisiya qoyuluşları, əhalinin real pul gəlirləri, pərakəndə ticarət dövriyyəsi və digər göstəricilər əvvəlki illə müqayisədə artmışdı.

Cədvəl 2.1.
İstehsalın bərpa olunma səviyyəsi

	ÜDM 1995=100	Sənaye istehsalı 1995=100	Kənd təsərrüfatı istehsalı 1995=100	Kapital qoyuluşu 1995=100
1995	100	100	100	-
1996	128,1	135,1	127,3	-
1997	148,0	154,9	117,4	-
1998	161,2	145,4	126,8	100
1999	176,9	162,7	136,1	84,2
2000	221,1	205,5	153,1	87,8
2001	249,1	212,8	170,9	106,2
2002	284,1	226,9	184,8	191,1
2003	334,9	281,3	199,6	343,5
2004	399,8	336,6	216,4	446,5
2005	586,9	525,6	253,8	523,4
2006	878,5	877,7	291,1	565,5
2007	1329,1	1270,2	401,6	677,7
2008	1881,0	1681,1	482,4	902,0
2009	1668,5	1274,1	523,6	700,7
2010	1990,1	1579,8	533,5	898,5
2011	2440,8	1977,8	622,6	1161,0
2012	2565,5	1951,7	666,6	1397,6
2013	2726,7	1914,1	721,6	1619,2
2014	2764,0	1813,1	719,0	1598,2

2005-ci ildə ÜDM istehsalının bərpa olunmasına baxmayaraq, sənaye istehsalı 1990-cı ilin səviyyəsinə ancaq 2009-cu ildə çatmışdır. Son illər hasilat sənayesində baş verən sürətli artım, ümumilikdə sənaye istehsalını böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatdırsa da, bu digər sahələrə nisbətən daha zəif olmuşdur. Bunun əsas səbəbi, böhran illərində digər sahələrə nisbətən sənayenin daha çox iflasa uğramasıdır. Kənd təsərrüfatı istehsalı isə 2008-ci ildə bərpa olunmuşdur. ÜDM-in bərpa olunmasında bütün mənbələr hesabına iqtisadiyyata qoyulan kapital qoyuluşları, əsasən də xarici investisiyalar əsas rol oynamışdır.

Son illərdə ÜDM-in həcmi böhrandan əvvəlki səviyyəyə çatsa da Azərbaycanın iqtisadi inkişaf göstəriciləri dünya ölkələrindəkindən hələ də kəskin

fərqlənir. Əgər ÜDM-in artımı bu sürətlə davam edərsə, 12-15 ildən sonra Azərbaycanda əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-in həcmi orta dünya göstəricisinin indiki səviyyəsinə çatacaq.

ÜDM istehsalının xərc elementləri üzrə təhlili isə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, hazırda Azərbaycanda iqtisadi artımın əsas problemi onun yaradılmasında iştirak edən amillərin birtərəfli olmasıdır. 2005-ci ilə qədər iqtisadi artıma əsas fondlara qoyulan kapital qoyuluşları stimül vermişdisə, 2005-ci ildən sonrakı artım əsasən xarici amillər hesabına olmuşdur. Belə ki, cari qiymətlərdə ÜDM artımının 98,6-i əmtəə və xidmətlərin xalis ixracının payına düşür. Maraqlı məqamlardan biri odur ki, əhalinin gəlirlərinin əvvəlki illə müqayisədə 1.3 dəfə artmasına baxmayaraq, ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri cari qiymətlərlə cəmi 0,05 yüksəlib. Əgər istehlak qiymətləri indeksi artımını da nəzərə alsaq, onda, real ifadədə istehlak xərcləri əvvəlki ilə nisbətən 8,3 azalıb. Dövlət büdcəsinin xərclərinin isə 42.51 artması müqabilində, dövlət və ictimai təşkilatların istehlak xərclərinin artımı cəmi 4.68 təşkil edib. (Cədvəl 2.2.)

Cədvəl 2.2.
İqtisadi artımın xərc elementləri üzrə tərkibi (cari qiymətlərlə, mln manat)

Əməliyyatlar və balanslaşdırıcı maddələrin kodu və adı	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlak xərcləri	3 473,4	5 931,6	7 686,9	10 656,4	14 796,6	16 789,7	18 490,2	21 370,7	23 897,4	26 719,4
Kollektiv xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlak xərcləri	280,4	648,1	869,4	1 556,1	2 033,2	2 392,4	2 845,9	3 309,0	3 472,8	3 643,6
Əsas fondların ümumi yığımı	1 091,6	5 172,9	5 567,8	6 069,0	7 457,0	6 700,0	7 714,5	10 508,9	12 292,8	15 007,4
Maddi dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi (+,-)	-116,2	28,3	29,7	35,6	46,1	46,0	-45,5	47,0	-75,8	-79,1
Mal və xidmətlər üzrə xalis ixrac	84,6	1 257,3	5 201,3	11 235,3	16 981,8	10 156,2	14 278,2	16 846,4	15 156,5	12 890,7
mal və xidmətlər üzrə ixrac	1 895,3	7 881,8	12 467,0	19 321,7	26 400,7	18 383,1	23 060,5	29 388,3	29 000,3	28 169,3
mal və xidmətlər üzrə idxal (-)	1 810,7	6 624,5	7 265,7	8 086,4	9 418,9	8 226,9	8 782,3	12 541,9	13 843,8	15 278,6
Statistik fərq	-95,7	-515,7	-608,9	-1 191,9	-1 177,5	-482,8	-818,3	0,0	0,0	0,0
İstifadə olunmuş ümumi daxili məhsul	4 813,8	13 038,2	19 355,1	29 552,4	41 314,7	36 084,3	43 283,3	52 082,0	54 743,7	58 182,0

Ümumiyyətlə, 2005-2014-cü illərdə iqtisadi artımın əsas səbəbi ixracın fiziki həcm indeksinin artması, neftin dünya bazar qiymətlərinin qalxması və hökumətin həyata keçirdiyi infrastruktur layihələridir. 2005-ci ildə Azərbaycanda ixrac olunan malların məbləği əvvəlki illə müqayisədə 3.9 mlrd. dollar artaraq 7.6 mlrd. dollar təşkil edib. Malların ixrac üzrə ümumi artımının 59-i qiymət faktoru ilə, 41 -i isə fiziki həcm faktoru ilə əlaqədardır. Neftin orta qiymətinin qalxması hesabına 2312 mln. dollar əlavə gəlir əldə edilib. Bu, ÜDM-in dollar ifadəsində artımının 59.69-ni təşkil edir. İxracın fiziki həcm indeksinin qalxması hesabına isə 1594 mln. dollar əlavə gəlir əldə olunub. Bu isə ÜDM-in dollar ifadəsində artımının 41.15-ni təşkil edir.

Ötən illər ərzində investisiyalara ayrılmış dövlət vəsaitləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2004-cü ildən kapital xərcləri nominal ifadədə 14 dəfə artaraq, 2007-ci ildə qeyri-neft ÜDM-in 25.7 faizini təşkil etmişdir. 2005-2007-ci illərdə hökumət inzibatçılıq, sosial xidmətlər, enerji, nəqliyyat və kommunikasiya sahələrinə vacib investisiyalar yatırmışdır.

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən müsbət iqtisadi göstəricilərin əsas səbəbi - 1995-ci ildən başlayaraq iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin tətbiq edilməsidir. Bu model milli xüsusiyyətləri və maraqları qorumaqla, təsərrüfat sisteminin bazar mexanizminə keçidin dünya təcrübəsini əsas götürür, tarixi şərait, real sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət, həmçinin adət-ənənələr əsasında hüquqi-demokratik dövlət qurulmasını ön plana çəkir.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması;
2. ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;
3. milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli şəkildə integrasiyasının təmin olunması.
4. əhəlinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmağı əsas götürən sosial yönümlülük;

5. əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunu təmin edən iqtisadi sabitlik və makroiqtisadi artım probleminin həllinə balanslaşdırılmış baxış;

6. qeyri-effektiv təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin bazar mexanizmləri əsasında tənzimlənməsi;

7. məhsul istehsalçılarının öz fəaliyyət növlərini və istiqamətlərini müstəqil müəyyən etməsinə imkan yaradılması;

8. investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi və xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün müvafiq iqtisadi stimulların yaradılması;

9. etibarlı sosial təminat üçün dövlətin aktiv rolunun saxlanılması, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial maraqlarının qorunması üçün güclü sosial siyasətin həyata keçirilməsi.

Bu model üzrə iqtisadi siyasətin həyata keçirilmə taktikasının fərqləndirici xüsusiyyətlərini a) göstərilən istiqamətlərin hər biri üzrə fəaliyyətin paralel şəkildə həyata keçirilən əlaqələndirilmiş proqramlar üzrə aparılması; b) qeyri-standart, lakin iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, gələcəyə hesablanan və cəsarətli qərarların qəbul olunması; c) sosialyönümlülüyün gözlənilməsi; d) milli mentalitetin nəzərə alınması və mütərəqqi dünya təcrübəsinə arxalanması təşkil edir.

Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, son illər baş vermiş iqtisadi dəyişikliklər müsbətdir. Ancaq buna baxmayaraq, dayanıqlı inkişafın qarşısını ala biləcək elementlər hələ də mövcuddur. Belə ki, makroiqtisadi göstəricilərin artması iqtisadi artımın kəmiyyət tərəfidir. Əsas məsələ iqtisadi artımda keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaqdır. Müasir şəraitdə dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiya təkcə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi ilə deyil, həmçinin beynəlxalq iqtisadi proseslərdə iştirakın keyfiyyəti ilə ölçülür. Bu baxımdan, ölkədə yaradılan iqtisadi artımın əsas problemlərinin araşdırılması və milli hesablar sisteminin əsas göstəriciləri arasındakı ziddiyyətlərin aşkar edilməsi vacibdir.

Statistik rəqəmlər onu göstərir ki, ölkədə iqtisadi artım əsasən xarici amillərlə bağlıdır. Buna görə həyata keçirilən iqtisadi strategiyanın əsas məqsədi xarici

iqtisadi əlaqələr sahəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılması, dünya ölkələri arasında istehsal amillərinin sərbəst hərəkətini nəzərə alaraq, milli müəssisələrin beynəlxalq istehsal prosesində iştirakının təmin edilməsi, investisiya qoyuluşlarından və xarici ticarətin genişləndirilməsindən maksimum fayda əldə olunmasına şəraitin yaradılmasıdır.

Hazırda Azərbaycanda iqtisadi artımın mənbə və amillərinin xeyli dəyişməsi üçün şərait yetişməkdədir. Xammal və onun ilkin emalından alınmış məhsulların ixracından daxil olan nəhəng yığımlardan qabaqcıl texnologiyaların mənimsənilməsi və iqtisadiyyatın struktur-texnoloji islahatları məqsədilə istifadə etmək lazımdır. Ölkənin yanacaq-enerji kompleksindən asılılığını zəiflətmək üçün ciddi struktur dəyişikliklərinin edilməsi zəruridir. Azərbaycanın uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında məhz bu vəzifə diqqət mərkəzində durur.

Əvvəla, əmtəə ixracının iqtisadi artımda əsas rol oynamasına baxmayaraq Azərbaycanda bu sahədə əsaslı problemlər mövcuddur. Belə problemlər dayanıqlı iqtisadi artımın yaradılmasına mane ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda ixrac mallarının nomenklaturu çox azdır. Belə ki, 2-3 çeşiddə mal ümumi ixracın 80-dən çoxunu təşkil edir. İkincisi, ixrac olunan malların əksəriyyəti ölkənin müqayisəli üstünlüyünə əsaslanmır və istehsal prosesinin bilavasitə nəticəsi deyil. Üçüncüsü, fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin çox az hissəsi ixracda və ümumilikdə, iqtisadi artımda iştirak edir.

Azərbaycanda sənayeyə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 2005-2014-ci illər ərzində 1.9 dəfə artıb.

Cədvəl 2.3.
Sənaye sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalardan istifadə edilməsinin
strukturu, yekuna görə faizlə

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Bütün sənaye	4 176	4 297	4 591	4 249	3 225	4 276	5 370	6 040	7 500	7 640
Mədənçıxarma sənayesi	3 730	3 386	3 498	2 883	2 088	2 952	3 244	3 857	5 095	5 948
Xam neft və təbii qaz hasilatı	3 606	3 255	3 470	2 825	1 960	2 933	3 022	3 822	5 069	5 926
Metal filizlərinin hasilatı	-	-	3.5	-	56.0	-	-	-	-	0.2
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədənçıxarma sənayesi məhsullarının hasilatı	0.9	0.7	6.1	4.0	7.6	18.8	222.7	35,2	26,2	21,4

Mədənçıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	123.6	130.1	17.5	53.7	64.6	-	-	-	-	-
Emal sənayesi	115.8	112.3	299.9	395.2	354.2	510.2	847.9	861,2	888,9	644.6
Qida məhsullarının istehsalı	28.0	31.3	33.2	29.0	33.6	27.1	46.5	75,3	160,8	92.4
İçki istehsalı	3.2	18.2	18.2	42.1	31.3	12.1	41.5	12,2	16,8	14,6
Tütün məmulatlarının istehsalı	8.1	-	12.5	6.2	4.3	32.5	-	75,4	0,0	0.0
Toxuculuq sənayesi	2.1	4.9	16.3	2.6	1.5	9.8	0.2	5,7	10,4	38.8
Geyim istehsalı	0.6	6.7	-	-	0.7	13.6	14.0	-	0,0	9.0
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	0.7	0.3	0.03	1.1	1.0	1.1	1,6	-	-	-
Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	0.1	1.4	0.9	0.5	0.5	0.2	98.3	30,1	23,4	15.0
Kağız və karton istehsalı	-	0.6	2.2	0.5	0.8	-	18,5	4,4	3,5	21,1
Poliqrafiya fəaliyyəti	-	0.018	0.01	0.02	-	0.5	-	-	-	-
Neft məhsullarının istehsalı	26.8	23.5	41.8	43.8	33.6	25.4	48.4	32,5	25,6	33.1
Kimya sənayesi	5.6	3.2	8.9	6.6	3.6	1.3	1,5	1,5	3,5	2.1
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	-	-	-	-	5.0	-	-	-	-	-
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	1.8	0.6	14.2	6.4	2.0	0.0	27,8	35,3	50,3	16.4
Tikinti materiallarının istehsalı	9.5	6.1	29.6	89.3	35.3	195.2	139.7	26,7	43,3	56.5
Metallurgiya sənayesi	4.5	3.5	54.1	30.4	19.7	21.5	100.0	54,4	51,0	2.3
Məşin və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	2.9	0.8	62.4	84.2	154.9	149.0	294.3	259,1	366,2	170.8
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	1.0	3.8	0.02	-	-	1.1	0.0	0,0	2,7	0.0
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	8.8	0.8	0.09	41.2	20.2	17.9	0.0	17,3	9,7	18.5
Məşin və avadanlıqların istehsalı	3.1	0.5	0.8	9.4	0.3	0.2	0.1	-	1,7	0.1
Avtomobil və qoşquların istehsalı	7.8	0.08	2.0	0.01	2.3	1.1	-	-	-	-
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	0.2	0.2	0.7	0.6	0.2	-	-	173,7	68,2	113.4
Mebellərin istehsalı	0.08	5.1	1.1	0.3	2.6	-	14,7	23,3	27,5	20.5
Məşin və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	-	-	-	-	-	0.5	0.8	34,3	24,3	19.7
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	299.8	648.3	538.1	608.0	450.3	422.6	768.9	565,8	489,4	423.7
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	30.0	150.3	255.5	363.4	331.9	391.5	508.5	755,7	1026,0	623.3

Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi artımı ləngidən ən ciddi amillərdən biri də təkrar istehsal dövrünün deformasiyadır. Bu, özünü daha çox fondların yenilənməsində göstərir. 2005-2014-cü illər ərzində sənaye sahələri üzrə əsas fondların yenilənməsi orta hesabla 4.8-dən 10.4-ə yüksəlib. Bu dövr ərzində əsas fondların yenilənməsi mədənçıxarma sənayesində (neft və qaz hasilatında) 6.5, toxuculuq sənayesində 5.9, dəri və dəridən məmulatları istehsalında 17.5, rezin və plastmas məmulatları istehsalında 30.1, maşın və avadanlıqlar istehsalında 19.3 olmuşdur. Bu onu göstərir ki, sənayenin əksər sahələrində texnogen risk həddinə çatmış və fiziki cəhətdən aşınmış avadanlıqlardan hələ yaxın gələcəkdə istifadə ediləcəkdir. Təbii ki, belə avadanlıqlarla rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək mümkün deyil.

Azərbaycan sənayesində mövcud vəziyyətin səbəblərindən biri də əsas istehsal fondlarının yenilənməsi ilə əlaqədar qoyulan investisiyaların yetərli olmamağıdır. 2005-2014-ci illərdə sənaye sahəsinə yönəldilən investisiyaların həcmnin 1,9 dəfəyə yaxın artmasına baxmayaraq, onun əsas hissəsi, yəni 64.7-dən çoxu neft-qaz sahəsinə yönəldilmişdir. Lakin bu məbləğ də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, neft-qaz hasilatındakı avadanlıqların yenilənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilməmişdir.

2014-cü ildə ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş daxili investisiya mənbələrinin 49.4-ni müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri təşkil etmişdir. Daxili investisiya mənbələrində büdcə vəsaitlərinin həcmi əvvəlki illə müqayisədə 2.1 dəfə artaraq 35.0-ə çatmışdır. Əhalinin şəxsi vəsaitləri, bank kreditləri və büdcədən kənar fondların vəsaitləri isə birlikdə 15-dən bir qədər artıq olub.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu problemlərin ölkə iqtisadiyyatı səviyyəsində kompleks həlli, başqa sözlə, ölkə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli geniş təkrar istehsalı rejiminə keçirilməsi bir sıra vacib institusional dəyişikliklər aparmadan qeyri-mümkündür.

Azərbaycanın təbii ehtiyatlarla zənginliyi, əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi yaxın perspektivdə iqtisadi artımın daha da sürətlənməsi və istehsalın artırılması üçün geniş potensial imkanlar yaradır. Sərbəst istehsal güclərinin və

əlavə işçi qüvvəsinin mövcudluğu, həmçinin orta keyfiyyətli idxal mallarının yerli istehsalla əvəz edilməsi imkanlarının olması gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatında əlavə artım potensialı yarada bilər. Belə ki, Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin 80-i öz potensial gücləri ilə işləmir və müəssisələrində məşğul olan işçilərin 25-ə qədəri istehsal proseslərində tam məhsuldarlıqla fəaliyyət göstərmir.

Bu potensial imkanlardan və ümumilikdə iqtisadiyyatda mövcud olan indiki vəziyyətdən istifadə edərək iqtisadi artımın yuxarıda göstərilən problemlərini aradan qaldırmaq və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasını xeyli dərəcədə reallaşdırmaq mümkündür.

Cədvəl 2.4.
Dünya ölkələrində iqtisadi artım templəri (-lə)

	1993 - 2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2016
Dünya	3.3	3.6	4.9	4.6	5.3	5.4	2.8	-0.7	5.1	4	4.9
İnkişaf etmiş ölkələr	2.8	1.9	3.1	2.7	3.1	2.8	0.1	-3.7	3.1	1.6	2.7
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	4.1	6.2	7.5	7.3	8.2	8.9	6	2.8	7.3	6.4	6.7
MDB ölkələri, Gürcüstan və Monqolustan	-1.2	7.7	8.1	6.7	8.9	8.9	5.3	-6.4	4.6	4.6	4.2
Azərbaycan	-1.4	10.5	10.2	26.4	34.5	25	10.8	9.3	5	0.2	2.3
Rusiya	-0.9	7.3	7.2	6.4	8.2	8.5	5.2	-7.8	4	4.3	3.8
Ermənistan	4.4	14	10.5	13.9	13.2	13.7	6.9	-14	2.1	4.6	4
Gürcüstan	...	11.1	5.9	9.6	9.4	12.3	2.4	-3.8	6.4	5.5	5
Qazaxıstan	0.3	9.3	9.6	9.7	10.7	8.9	3.2	1.2	7.3	6.5	6.4
Özbəkistan	1.9	4.2	7.4	7	7.5	9.5	9	8.1	8.5	7.1	6

Dünya ölkələrində iqtisadi inkişafın əsas məqsədi həyat səviyyəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu, yalnız əhalinin gəlirlərinin artırılmasında deyil, həmçinin yüksək təhsil və səhiyyə imkanlarından istifadədə, normal qidalanmada, yoxsulluğun azaldılmasında, ətraf mühitin qorunmasında, şəxsi azadlıqların genişləndirilməsində və mədəni həyatın təmin edilməsində öz əksini tapmalıdır.

Dünya ölkələrinin praktikasından aydın olur ki, iqtisadiyyatda əmək məhsuldarlığının və səmərəliliyinin artırılması, enerji effektivliyinin təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı üçün zəruri olan şəraitin yaradılması, elmi-texniki tərəqqiyə nail olmaq, resurslara qənaət etmək və təsərrüfat

subyektlərinin dünya iqtisadiyyatına səmərəli integrasiyasını təmin etmək makroiqtisadi siyasətin əsas hədəflərindəndir.

Dünyada baş vermiş son iqtisadi böhran Azərbaycan üçün də müəyyən nəticələrin çıxarılmasına imkan verdi:

1) Böhran son on ildə həyata keçirilən makroiqtisadi siyasətin, yəni geniş həcmli infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, həm də neft gəlirləri hesabına strateji valyuta ehtiyatlarının artırılmasının doğru olduğunu göstərdi;

2) bir daha təsdiq olundu ki, son illər əldə edilmiş sürətli iqtisadi artım iqtisadi inkişaf üçün zəruri olsa da, kifayət deyil. İqtisadi artımın həm cəmiyyətdə, həm də ölkənin təsərrüfat sistemində keyfiyyət amillərinin hesabına baş verməsi və iqtisadi inkişafa nail olunması, Azərbaycan hökumətinin iqtisadi strategiyasının prioritet istiqamətidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəkdə baş vermiş global iqtisadi böhranlara qarşı dayanıqlığı da məhz bundan asılı olacaq;

3) böhran onu göstərdi ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və modernləşməsi davamlı inkişaf üçün qaçılmaz bir zərurətdir. İqtisadiyyatın modernləşməsi ictimai həyatın bütün tərəflərini - texnologiya, institutlar və ideologiyanı əhatə etməlidir. İqtisadiyyatın modernləşməsi üçün insan kapitalının inkişafı, enerji effektivliyi və institutların keyfiyyətinin yüksəldilməsi vacibdir.

Avropa və Şimali Amerika ölkələrinin yüksək inkişaf etməsinin əsas səbəbi sərbəst bazar iqtisadiyyatının formalaşması, innovasiyanın istehsal prosesinə tətbiqinin sürətlənməsi, demokratik institutların formalaşması və sairədir. Yaponiyada və «Asiya pələngləri» adlanan ölkələrdə iqtisadi inkişaf daha çox texniki yeniliklərə, insan kapitalının inkişafına, menecmentin yüksək səviyyəsinə, yüksək keyfiyyətli və ucuz malların istehsal edilməsinə əsaslanıb.

Qloballaşmanın əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də birbaşa xarici investisiyaların artmasıdır. Son 20 ildə birbaşa investisiyalar dünya üzrə ümumi daxili məhsulun və beynəlxalq ticarətin həcminə nisbətən daha sürətlə artıb. 2010-2013-cü illərdə dünya üzrə birbaşa investisiyaların həcmi əvvəlki illərə nisbətən 4.6 artaraq 28.9 trln. dollara çatıb. Ümumiyyətlə, birbaşa xarici investisiyaların

yığımı cari qiymətlərlə 1982-ci ildə 710 mlrd. dollardan 1990-cı ildə 1889 mlrd. dollara, 2000-ci ildə 6.3 trln. dollara və 2010-cu ildə isə 19.1 trln. dollara çatıb. İnkişaf etmiş ölkələrə birbaşa xarici investisiya qoyuluşu 2010-cu ildə 602 mlrd. dollar olub. Bu, ümumi investisiya qoyuluşlarının 46.1-ni təşkil edir. Ümumi investisiya qoyuluşlarında inkişaf etməkdə olan ölkələrin xüsusi çəkisi 36, Cənubi-Şərqi Avropa və MDB ölkələrinin xüsusi çəkisi isə 5.5 olmuşdur.

Azərbaycana qoyulan xarici investisiyalar sürətli olsa da, dünya üzrə xarici investisiya qalığında onun xüsusi çəkisi çox azdır. Statistik məlumatlara görə, 2013-cü ildə Azərbaycanda xarici investisiya qalığının dünya üzrə xarici investisiya qalığında xüsusi çəkisi 0.05, MDB ölkələri üzrə investisiya qalığında xüsusi çəkisi isə 1.57 təşkil edib. Azərbaycanın xarici ölkələrdəki investisiya qalığının idünya üzrə investisiya qalığında xüsusi çəkisi 0.028, MDB ölkələri üzrə investisiya qalığında xüsusi çəkisi isə 1.25 olub.

Ümumiyyətlə, xarici investisiyalarda əsas meylləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımın aşağı olması kapital axınının zəifləməsinə gətirib çıxarıb;
2. sərmayə ixracatçısı ölkələrdə maliyyə böhranının baş verməsi ehtimalının böyük olması;
3. neft, qızıl və bir çox xammal qiymətlərində kəskin dalğalanmalar investisiyaların istiqamətində dəyişiklik edib;
4. xarici investisiyalarda yeni məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi;
5. regionlarda siyasi böhranlar və hakimiyyət dəyişiklikləri investisiya axınlarını zəiflədib.

Dünya ölkələrində insan kapitalına tələbat getdikcə artır. Dünyada ixtisaslı və yüksək intellektual işçi qüvvəsinə malik olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf daha dayanıqlı və sürətli olur. Ona görə də, dünyada elm və təhsilə, ixtisaslı işçi qüvvəsinə çəkilən xərclər getdikcə artır. Əsas fondlara qoyulan investisiyalara nisbətən insan kapitalına qoyulan investisiyalar daha sürətlə artır. Məsələn, keçən

əsrin 90-cı illərində İƏİT (OECD) ölkələrində əsas fondlara qoyulan investisiyalar orta hesabla 2.25 , insan kapitalına qoyulan investisiyalar isə 3.4 artmışdır.

Son 10 ildə dünya iqtisadiyyatına təsir edən amillərdən biri də, neftin qiymətinin ilbəil yüksəlməsidir. Neftin qiymətinin qalxması dünya iqtisadiyyatında disbalansın yaranmasına səbəb olur. Təəssüf ki, enerji daşıyıcılarına olan tələbatın ilbəil artması və yeni ehtiyatların çətinliklə kəşf edilməsi yaxın gələcəkdə enerji daşıyıcıları ilə bağlı ciddi iqtisadi problemlərin olacağından xəbər verir. Neft idxal edən ölkələrdə xarici ticarət balansı pisləşir, cari əməliyyatlar hesabının defisiti artır, ümumi tələb aşağı düşür, şirkətlərin xərci artır və rentabellik azalır. Neft ixrac edən ölkələrdə isə əksinə, xarici ticarət balansının profisiti artır və real valyuta məzənnəsi bahalaşmağa başlayır. Statistik məlumatlara görə, 2005-ci ildə neft ixrac edən ölkələrin (OPEK) gəlirləri 500 mlrd. dollara çatıb. Bu, 2003-cü ildəki gəlirdən 2 dəfə çoxdur. Neftin qiymətinin artması bütünlükdə dünyada ümumi tələbi aşağı salır və iqtisadi artımı zəiflədir. Bu proses, həmçinin maliyyə bazarlarına da ciddi təsir göstərərək qiymətli kağızların və istiqrazların ucuzlaşmasına səbəb olur.

2010-cu ildə dünyada gündəlik neft istehlakı 87.38 mln. barrel olub. Bu göstərici 2000-ci illə müqayisədə 14 artıb [87].

Neft istehsalında isə risklər hələ də qalmaqdadır. Neft istehsalına çəkilən xərclər də artmağa başlayıb. Belə ki, iri neft yataqlarının tapılması çətinləşdiyindən, neft hasilatı daha çox böyük xərclər və risklər olan rayonlarda həyata keçirilməyə başlayıb. Digər tərəfdən, neft ixrac edən ölkələrdə xarici şirkətlərə qoyulan əlavə vergi və royalti, həmçinin onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması neft hasilatına çəkilən xərclərin artmasında əsas rol oynayır. Dünya Bankı ekspertləri tərəfindən dünyada neftin və ərzağın qiymətləri arasında tarixi asılılıq araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, neftin dünya bazar qiymətinin hər 10-lik artımı ərzaq qiymətlərinin 2-3 artımına səbəb olur. Bu əlaqə, kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərində xərc maddəsi kimi neft və neft məhsullarının daha böyük paya malik olması ilə bağlıdır. Müqayisə üçün deyək ki, dünya üzrə sənaye məhsullarının maya dəyərində neft və neft məhsullarının payı

2.5 , kənd təsərrüfatında isə 11-ə yaxındır. Belə bir əlaqənin müəyyən olunması ölkəmiz üçün də çox önəmlidir. Belə ki, Azərbaycan bir tərəfdən neft ixracatçısıdır (neftin dünya bazar qiymətinin qalxması əlavə gəlir gətirir və ya əksinə), digər tərəfdən isə, artan neft qiymətləri dünyada ərzaq qiymətlərinin, o cümlədən idxal olunan ərzağın qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Dünya Bankının hesablamalarını və ölkədə ərzağın istehlak səbəbində payını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, neftin dünya bazar qiymətinin hər 10 qalxması ölkədə 1.5-2 inflyasiyaya səbəb ola bilər [1].

İqtisadiyyatda liberallaşmanın davam etdirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, xüsusi mülkiyyətin qorunması, qanunların aliliyi, vergi yükünün azaldılması və iqtisadiyyatın inzibati metodlarla tənzim edilməsindən imtina edilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulması Azərbaycan hökuməti və Azərbaycan cəmiyyəti qarşısında duran prioritet vəzifələrdəndir. Artıq bütün dünyada iqtisadi azadlıq, kapital və malların hərəkətinə maneələrin aradan qaldırılması, sərbəst ticarət, vətəndaşların iqtisadi və mülkiyyət hüquqlarının qorunması prosesləri çox sürətlə gedir. Azərbaycanda da bu proseslərin həyata keçirilməsi üçün siyasi və iqtisadi islahatlar aparılır. Qeyd edək ki, bu problemlərin həlli sahəsində əsaslı tədbirlərin və islahatların həyata keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də həllini gözləyən xeyli problemlər qalmaqdadır.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasında önəmli vəzifələrdən biri də beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. Azərbaycanın Dünya Bankı, BVF, AYİB və BMT-nin təşkilatları ilə ikitərəfli əlaqələri keçən əsrin 90-cı illərində yaradılıb. Lakin dünyanın aparıcı reyting təşkilatları ilə əməkdaşlıq hələ yüksək səviyyədə qurulmayıb. Son illər liberallaşma, özəl mülkiyyətin inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və xarici investisiyalara əsaslı güzəştlərin edilməsi sahəsində islahatların aparılmasına baxmayaraq, beynəlxalq təşkilatların reytingində ölkəmizin tutduğu mövqe hələ də yüksək deyil. Reytingin aşağı olması isə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə mənfi təsir göstərir. Xarici iqtisadi sferanın və bütünlükdə biznes

mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə ölkədə baş verən iqtisadi proseslər haqqında dolğun məlumatların beynəlxalq səviyyədə təbliğ edilməsinə ehtiyac vardır.

2.2. Azərbaycanda investisiya fəaliyyətinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı investisiya fəaliyyətinin miqyas və istiqamətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Həyata keçirilən investisiya qoyuluşları istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini, iqtisadiyyatın struktur baxımından yenidən qurulmasını, bütövlükdə, sosial-iqtisadi problemlərin həllini müəyyən edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidinin ilk dövrlərində iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi ilə yanaşı ölkədə investisiya qoyuluşlarının həcmi də kəskin şəkildə azalmışdır. Belə ki, 1993-cü ildə həyata keçirilmiş kapital qoyuluşlarının həcmi 1990-cı il səviyyəsinin 28,8 faizini təşkil etmişdir. Keçid dövrünün ilk dövrlərində belə azalma əsasən iki qrup amillərin təsiri ilə baş vermişdir. Birinci qrup amillər, ölkədə istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya imkanlarının məhdudluğu ilə, ikinci qrup amillər isə ölkədə həyata keçirilən islahatların gedişi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrdə ölkədə baş verən siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik və iqtisadi islahatların ardıcıl həyata keçirilməməsi yüksək investisiya riskinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 1990-1996-cı illər ərzində ölkədə qiymətlərin səviyyəsi təqribən 26 min dəfə artmışdır ki, bu da iqtisadi fəallığın aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə ümumi daxili məhsulun həcmi təqribən 2,4 dəfə azalması istehsal güclərinin yüklənmə səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Ölkədə məcmu təklifin azalması əsasən qiymətlərin liberallaşması nəticəsində daxili tələbin azalması, xarici rəqabətin güclənməsi hesabına ölkənin ixrac imkanlarının məhdudlaşması, istehsalçıların yeni qiymət proporsiyalarına və bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşmasında yaranan problemlərlə əlaqədar olmuşdur. Satışın həcmi azalması ilə yanaşı təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətlərinin pisləşməsi investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin daxili mənbələrini kəskin şəkildə məhdudlaşmışdır. Belə ki, sərəncamda qalan gəlirlərdə qənaətin payı 1990-cı ildə

29,8 faizdən 1996-cı ildə 2,4 faizə qədər azalmışdır (Cədvəl 2.1). Qeyd edilən dövürdə gəlirlərin təqribən 2,5 dəfə azaldığını nəzərə alsaq, onda ölkədə 1996-cı ildə investisiya qoyuluşlarının daxili mənbəyinin həcmnin 1990-cı ilə nisbətən təqribən 30 dəfə azaldığı qənaətinə gəlirik. 1990-1996-cı illərdə daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşları 2,6 dəfə azalmışdır ki, bu da ölkədə ümumi daxili məhsulun kəskin şəkildə azalması nəticəsində qənaətə meyilliliyin azalması hesabına baş vermişdir.

Cədvəl 2.1
Sərəncamda qalan gəlirlərin bölgüsü (milyard manat)

Göstəricilər	İllər											
	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi daxili məhsul	2,1	8,5	12,5	18,7	28,4	40,1	35,6	42,5	52,1	54,7	58,2	59,0
Sərəncamda qalan gəlirlər	2,2	5,1	12,1	17,5	25,4	37,3	34,0	40,8	49,4	52,0	55,6	12,1
o cümlədən:												
Son istehlak xərcləri	2,1	3,8	6,6	8,6	12,2	16,8	19,2	21,3	24,7	27,4	30,4	6,6
Qənaət	0,2	1,4	5,5	9,0	13,2	20,5	14,8	19,5	24,8	24,7	25,3	25,5

Əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrindən biri bank kreditləridir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində banklar mühüm rol oynayır. 1995-2014-ci illərdə əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş kreditin həcmi təqribən 63,9 dəfə artsa da, investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmində payı 8,4 faizdən 6,8 faizə qədər azalmışdır. Buna da ölkədə neft kontraktlarının və Bakı-Ceyhan boru xəttinin çəkilməsi ilə əlaqədar xarici investisiya qoyuluşlarının həcmnin və büdcə və büdcədən kənar fondlar tərəfindən maliyyələşmənin artması səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2.2 -nin məlumatlardan göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının həcmi artmaqdadır. Hazırda, uzunmüddətli kreditlərin payı ümumi kredit qoyuluşlarının həcmində payı artmaqdadır. Bununla belə, uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının heç də hamısı əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarına yönəldilmir. Bu əsasən ölkədə uzunmüddətli istifadədə olan istehlak məhsullarının kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatına kredit qoyuluşları (ilin axırına, mln. manat)

	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	289,8	466,4	1 440,9	2 362,7	4 681,8	7 191,3	8 407,5	9 163,4	9 850,3	12 243,7	15 422,9	18 542,6
onlardan:												
qısa müddətli	253,0	336,4	913,2	1 142	1 649,5	2 295,9	2 360,0	2 567,1	2 951,2	3 508,3	3 335,5	3 931,4
yekuna görə, faizlə	87,3	72,0	63,4	48,3	35,2	32,1	28,1	28,0	30,0	28,7	21,6	21,2
uzun müddətli	36,8	130,0	527,7	1 220,7	3 032,3	4 895,4	6 047,5	6 596,3	6 899,1	8 735,4	12 087,5	14 611,2
yekuna görə, faizlə	12,7	28,0	36,6	51,7	64,8	67,9	71,9	72,0	70,0	71,3	78,4	78,8

Bank kreditlərinin investisiyanı maliyyələşdirilməsində və istehlak kreditlərinin isə istehlakın maliyyələşdirilməsində payı artdıqca iqtisadi fəallığın tənzimlənməsinə faiz dərəcəsinin səviyyəsinin də təsiri artır. Təhlil göstərir ki, ölkədə faiz dərəcəsinin səviyyəsi qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq səviyyəsində deyildir. Belə ki, qeyr-neft sektorunun əksər sahələrində istehsalın səmərəliliyi aşağıdır. Belə ki, 2003-2005-ci illərdə verilmiş kreditlərin orta faiz dərəcəsi 15,6 faizə bərabər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, kredit faizlərinin səviyyəsinə dövlət tərəfindən verilən güzəştli kreditlər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, dövlət tərəfindən 2003-cü ildə sahibkarlığın inkişafına 7 faizlə 10 mln. manat, 2004-cü ildə 20 mln. manat, 2005-ci ildə isə 40 mln. manat həcmində kredit yönəldilmişdir. Bu kreditlərin faiz dərəcəsinin aşağı olması ümumi kreditlərin orta faiz dərəcəsinin aşağı düşməsinə təsir göstərmişdir. Təhlil göstərir ki, kommersiya banklarını 3 ildən yuxarı müddətə verilən kreditlərinin faiz dərəcəsi 25 faizə bərabərdir. Belə yüksək faizə dərəcəsi investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində bank kreditlərindən istifadəni məhdudlaşdırır.

Ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar əhəmiyyətli rol oynayırlar. Bu da son illərdə ölkədə iqtisadi inkişafın sürətlənməsi nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsi ölkədə investisiyanın maliyyələşdirilməsində rolu artmaqdadır.

Son illərdə ölkədə investisiya qoyuluşlarının strukturunda sənayenin payı kəskin şəkildə artmışdır (Cədvəl 2.3). Belə ki, əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmində sənayenin payı 1990-cı ildə 37,4 faizdən, 1995-ci ildə isə 46,4 faizdən 2000-ci ildə 68,2 faizə, 2005-ci ildə 72,3 faizə qədər artmış, 2014-cü ildə isə 68,9 faizə bərabər olmuşdur. Bu artım əsasən xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, 2000-ci ildə əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının 49,7 faizi, sənayeyə investisiya qoyuluşlarının 72,9 faizi, 2005-ci ildə isə müvafiq olaraq 64,7 faizi və 89,4 faizi, 2006-cı ildə isə müvafiq olaraq 54,3 faizi və 78,8 faizi bu sahənin payına düşmüşdür. 1995-2005-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş cəmi investisiya qoyuluşlarının 76 faizi neft sənayesinin payına düşmüşdür. Bu da ölkə iqtisadiyyatında bu sahənin payının artmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, xam neft və təbii qaz hasilatı (kəşfiyyat işlərindən başqa), neft və qaz hasilatı ilə əlaqədar xidmətlər sahəsinin ümumi daxili məhsulda payı 2000-ci ildə 27,6 faizdən 2004-cü ildə 29,0 faizə, 2005-ci ildə 39,3 faizə, 2006-cı ildə isə 50,8 faizə qədər artmışdır. Sənaye məhsulunda xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsinin payı 1990-cı ildə 4,8 faizə, 2000-ci ildə 53,4 faizə, 2005-ci ildə isə 67,3 faizə bərabər olmuşdur. 2000-2006-cı illərdə ölkədə neft hasilatı 14 mln. tondan 32,3 mln. tona qədər artmışdır ki, bu artımın da əsas hissəsi 2005 və 2006-cı illərdə baş vermişdir. Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının tammiqyaslı işlənməsinin “Faza-1” (Mərkəzi Azəri) layihəsi üzrə tikinti işləri tamamlanmış və hazırda neftin çıxarılması həyata keçirilir. 2006-2008-ci illərdə Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının “Faza-2” (Qərbi və Şərqi Azəri), 2008-2010-cu illərdə isə “Faza-3” (“Günəşli”-nin dərin hissəsi) layihələri həyata keçiriləcəkdir. Bu layihələrə ümumi məbləği 10-12 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyuluşu gözlənilir. 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri istifadəyə verilmiş və bu yataqlardan çıxarılan neft əsasən Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə ixrac edilir. Nəticədə, ölkənin ixracında neft və neft məhsullarının payı 1990-cı ildə 13 faizdən az olduğu halda, 2005-ci ildə bu göstərici 86,5 faizə bərabərdir. Proqnozlar göstərir ki, ölkədə neft hasilatı 2007-ci ildə 41,7 mln. tona, 2008-ci ildə isə təqribən 50 mln. tona bərabər olacaqdır.

Təhlil göstərir ki, neft və qaz hasilatı sahəsində yaradılan əsas fondlar istifadəyə verildikcə, bu sahənin ölkə iqtisadiyyatında payı daha artacaqdır. Belə ki, iqtisadi artım əsasən əlavə istehsal güclərinin yaradılması hesabına baş verir. Əlavə istehsal gücləri isə əsas fondların istifadəyə verilməsi nəticəsində yaranır. Həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi neft və qaz hasilatının payına düşdüyündən, bu sahədə gələcəkdə əlavə istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi gözlənilir.

Cədvəl 2.3.

Iqtisadiyyat üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının həcmi (mln manat)

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, cəmi	967,8	5769,9	9905,7	12799,1	15407,3	17850,8	17618,6
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	6,5	40,7	431,0	437,3	648,8	574,3	363,9
Sənaye	670,1	4176,0	4276,2	5369,8	6039,9	7499,6	7639,5
Mədənçıxarma sənayesi	481,1	3730,3	2951,9	3244,5	3857,2	5095,2	5947,9
Emal sənayesi	80,1	115,8	510,2	847,9	861,2	888,9	644,6
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	83,9	299,9	422,6	768,9	565,8	489,4	423,8
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	25,1	30,1	391,5	508,5	755,7	1026,1	623,3
Tikinti	3,4	46,1	113,8	225,9	499,0	707,8	2221,7
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	32,3	83,2	235,1	307,9	544,1	517,3	586,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	44,1	517,2	2449,1	2515,7	2621,1	3570,0	2440,6
Nəqliyyat	44,0	515,5	2434,8	2509,4	2610,3	3559,7	2432,4
Poçt və kuryer fəaliyyəti	0,1	1,7	14,3	6,3	10,8	10,3	8,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	3,6	2,7	221,0	303,7	138,2	68,5	120,5
İnformasiya və rabitə	45,3	158,0	212,0	310,8	329,5	200,7	157,5
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	0,1	1,5	14,2	38,7	77,2	15,5	19,6
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	110,6	561,7	825,4	944,8	1390,8	1206,0	11,8
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	0,2	1,8	11,3	17,1	27,8	57,1	34,0
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	3,6	28,6	81,9	230,5	261,7	254,1	293,3
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	6,5	61,4	381,1	761,4	1067,6	1370,6	1198,4
Təhsil	3,5	39,2	140,9	295,3	794,3	770,9	507,4
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	29,2	15,5	167,8	309,2	254,4	365,9	323,7
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	6,7	26,3	334,9	723,6	691,4	619,1	1645,1
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	2,0	9,9	9,9	7,4	21,5	53,6	54,9

Son illərdə ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi yeni tikintiyə yönəldilir. Məsələn, investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsinin yönəldiyi sənayedə 2014-cü ildə fondların yeniləşmə əmsalı 13,2-ə bərabər olduğu

halda, sıradan çıxma əmsalı 0,4-ə bərabər olmuşdur. Bu da əsasən neft və qaz hasilatı sahəsi hesabına olmuşdur. Belə ki, bu sahədə illik yeniləşmə əmsalı 2005-2014-cı illər ərzində 29,4-dən 15,5 arasında, sıradan sıxma əmsalı isə 0,1 və 0,2 arasında dəyişmişdir. Bunun nəticəsində də 2014-cı ildə bu sahədə əsas fondların dəyəri 2005-ci ilə nisbətən 4,2 dəfə artmış və əsas sənaye istehsal fondlarının strukturunda neft və qaz hasilatı sahəsinin payı qeyd edilən dövüdə 51 faizdən 74 faizə yüksəlmişdir.

Son illərdə infrastruktur sahələrə, o cümlədən elektrik enerjisi istehsalına investisiya qoyuluşlarının artması qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Bununla belə, sənayenin qeyri-neft sektorunun son 15 il ərzində lazımi səviyyədə maliyyələşməməsi və bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının məhdud olması nəticəsində istehsalın bərpa edilməsi nisbətən uzun müddət tələb edəcəkdir. Çünki ölkə sənayesinin əsasən elmtutumlu və emallıq dərəcəsi yüksək olan sahələrində istehsalın kəskin şəkildə azalmış, bu sahədə mövcud kommersiya, istehsal və texnoloji biliklərin böyük hissəsi ya itirilmiş, ya da köhnəlmişdir.

Investisiya qoyuluşlarının ərazi strukturu məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin optimallığına bilavasitə təsir göstərir. Hazırda ölkədə istehsalın əsas hissəsi Bakı şəhəri və onun ətrafında cəmləşmişdir və həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının ərazi strukturu göstərir ki, bu meyil yaxın gələcəkdə də davam edəcəkdir.

III FƏSİL

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İQTISADI ARTIM VƏ GENİŞ TƏKRAR İSTEHSALIN İNVESTİSIYA PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI

3.1. Qloballaşma şəraitində iqtisadi artımın və geniş təkrar istehsalın vəzifələri və iqtisadi sabitliyinin təmin olunmasının əsas istiqamətləri

Bazar iqtisadi sisteminə keçid iqtisadi artım probleminə yeni baxımdan yanaşmanı tələb edir. Bu cəmiyyətin daha harmonik inkişafı və onun müxtəlif tərəflərinin inkişafa öz təsirini göstərməsinin nəticəsidir. Bununla yanaşı, bu proses daxilində təzahür edəcək müxtəlif fərqləri də nəzərə almaq lazımdır. Buraya aşağıdakıları daxil edə bilərik: ölkədə iqtisadi artımın xüsusiyyətləri və əsaslı sosial-iqtisadi məqsədlərin artırılması; iqtisadiyyatın intensivləşdirilməsi bazası əsasında kompleks inkişafı; ölkənin elmi-texniki tərəqqiyə bütöv qoşulması; sosial inkişafın sürətləndirilməsi və s.

Əgər qeyd etdiyimiz problemlər uğurla həyata keçirilərsə, bu məsələlərin həllinə nail ola bilərik. Lakin iqtisadi artım tempinin seçilməsi, bizim fikrimizcə, alternativliyə əsaslanmalıdır. Belə bir əsaslanma seçim probleminin fərqləndirilməsi ilə səviyyəvidir. Məlumdur ki, iqtisadi artım kəmiyyət və keyfiyyət amilləri ilə əlaqədardır. Burada belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, istehsal olunan məhsulun kəmiyyət artımını onun keyfiyyət artımı ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki əgər adambaşına maddi və mənəvi nemətlər artırsa, bu yeni tələbatın meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə iqtisadi artım yeni keyfiyyət halına düşür və bu da öz növbəsində yeni təklifi ödənilməsinə stimulyar yaradır.

Kəmiyyət dəyişiklikləri hər bir şəraitdə iqtisadi artımın dinamikasını xarakterizə etməlidir. Ancaq istehsal münasibətləri sistemində olan dəyişikliklər nəzərə alınmasa, istehsalın son nəticəsinin mahiyyəti də öz əhəmiyyətini itirmiş olar. Deməli, əgər cəmiyyətdə tələbatı daxil olmaya külli miqdarda məhsul istehsal edilmişsə, resurslardan tam istifadə olunmuşsa, əhəlinin məşğuliyyəti təmin

olunmuşdursa, bu hələ o demək deyildir ki, ölkənin iqtisadi artım sürəti yüksəlmişdir. Belə bir vəziyyət müəyyən hadisələrlə əlaqədar da ola bilər. Ona görə də iqtisadi artıma nail olmaq üçün mütləq onun kəmiyyət tərəfi ilə yanaşı keyfiyyət tərəfini də nəzərə almaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal olunan məhsullar əgər adamların həyat səviyyəsini keyfiyyətcə yaxşılaşdırmırsa, onda iqtisadi artımın məzmunu əks etdirmir. Bizim respublikamız təbii və əmək resursları ilə zəngin olduğu üçün müasir texnologiya əsasında və xərclərin artırılması yolu ilə resursların səmərəli bölgüsü problemini həll etmək olar. Bu problemin həlli üçün dövlətin iqtisadi həyatda oynayacağı rolun gücləndirilməsi olduqca vacibdir. Belə bir vəziyyətdə əsas məsələ dövlətin bu çətin situasiyadan düzgün və effektiv istifadə etməsidir. Eyni zamanda təbii təmayüllərin pozitiv təsiri sürətləndirilməlidir. Hal-hazırda xüsusi sektor maliyyə imkanı problemi ilə üzləşdiyinə görə bütün resurslardan tam və effektiv istifadə etmək mümkün deyil.

Iqtisadi artımın məhdudlaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir:

- müxtəlif istehsal sahələrinin aşağı rentabelli olması;
- real sektorun inkişafı üçün daxili investisiyadan istifadənin məhdud olması;
- kapitalın müxtəlifliyinin və investisiya resurslarının modelliyini təmin edən bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməməsi;
- texniki inkişaf səviyyəsinin aşağı olması; ixtisas hazırlığının artım sürəti ilə əhalinin artım sürəti arasındakı nisbətin qeyri-proporsianallığı və s.

Bu amillər iş qüvvəsinə təsir göstərməklə iqtisadi artımın mühüm göstəricisi kimi ölkənin iqtisadi inkişaf proqramının öncül tərəflərindən biridir.

Qeyd etdiyimiz məsələlərlə yanaşı iqtisadi artımla əlaqədar olaraq Azərbaycanda məşğulluq probleminə də diqqət yetirmək lazımdır. İstehsal imkanlarından tam istifadə edilməyəndə işsizlik baş verir. Bildiyimiz kimi, ölkənin milli məhsulunun və ya ümumi gəlirinin artımının xeyli hissəsi əsaslı vəsait qoyuluşunun yüksəlməsi hesabına əldə olunur. Amma burada əsas problem daxili investisiya mənbələrinin cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasıdır. Məlumdur ki, işçinin əmək məhsuldarlığı vaxt yüksəlir ki, o vaxt vahidi üzərində o, daha çox

əsas kapitaldan istifadə etmiş olsun. Bunun da əsasında istehsal prosesinə daha səmərəli və faydalı nəticə verə bilən investisiya cəlb edilməsi dayanır. Əsl həqiqətdə iqtisadi artıma nail olmaq məqsədilə köhnə əsas vəsaitlər – daha təkmilli və qısa müddətdə xeyli çox fayda verə biləcək vəsaitlərlə əvəz olunmuş olsun.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyata dinamizm gətirən mexanizmlər iqtisadi sistemin yeni keyfiyyət halının formalaşmasına təsir edən alət və vəsaitlərin məcmusudur. O, iqtisadi artıma təsir edən alətlərin sistemi fəaliyyətini nəzərdə tutur. Burada iqtisadi artımı təmin etmək məqsədilə mümkün variantlardan ən əlverişlisini seçmək müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Bu gün iqtisadiyyata dinamizm gətirən mexanizmlərin daha intensiv işlənməsi təmin edilməlidir. Bizim fikrimizcə, bunun əsasında “modernləşdirmə” dayanır.

Hazırkı dövrdə modernləşdirmə, təkcə yeni müasir istehsal güclərinin işə salınması deyildir. O, başlıca olaraq, respublikamızın dünya ölkələrindən texnoloji asılılığını aradan qaldırmağı dünya iqtisadi integrasiyasına daha intensiv qovuşmağı, rəqiblərimizə nisbətən isə elmi-texniki nailiyyətlərdən daha səmərəli istifadə edilməsini tələb edir.

Bu ayrı-ayrı rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsalını artırmaqdan çox, program-informasiya təminatlı çevik texnoloji sistemlərə keçilməsini tələb edir. Modernləşdirmə iqtisadi fəaliyyətin miqyasını genişləndirməyi dünyanın aparıcı ölkələrinin deyil, ən əvvəl texnoloji və sosial dəyişiklərə yeni, daha fəal stimullar yaradan faktorlara əsaslanmalıdır.

Modernləşdirmə yeni şəraitdə təkcə istehsalın texniki iqtisadi cəhətləri ilə məhdudlaşdırılmamalı, o, bütövlükdə sosial-iqtisadi sistemi əhatə etməli, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində ardıcılıq elementlərinin inkişafını, ən başlıcası isə özünün inkişafı üçün daxili stimulları gücləndirən sahibkarlığa və rəqabətə meydan açmağı nəzərdə tutmalıdır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində dövlət mühüm rol oynamışdır. Bir sıra ölkələrdə, misal üçün Almaniyada, Yaponiyada, Fransada və s. dövlətin iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində oynadığı mühüm rolu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti, milli təsərrüfatçılıq ənənələri dövlətin fəal iştirakı olmadan iqtisadiyyatda nou xauya əsaslanan modernləşdirmələrin aparılmasının qeyri-mümkün olduğu göstərir. Bu respublikamızın təsərrüfatçılıq ənənələri, keçid dövrünün xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Qeyd edək ki, keçid dövrü hazırkı mərhələdə Azərbaycanda institusional dəyişikliklərin təkamülünü nəinki dayandırmış, hətta onun daha da intensivləşdirilməsini və sürətləndirilməsini ön plana keçirmişdir.

Bu gün hamı tərəfindən qəbul olunmuş bir anlayışdır ki, büdcənin imkanlarının məhdud olduğu və əhalinin yığımının kifayət qədər olmadığı şəraitdə respublikamızda əlverişli investisiya mühiti yaradılsın, xarici investisiyalar cəlb etmək, xaricilərlə birgə müəssisələr yaratmaq, xüsusi kapitalın fəaliyyətinə meydan açmaq, iqtisadiyyata dinamizim gətirmək başlıca şərtlərdən biri olmaqla bu prosesi inkişaf etdirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının elmi-texniki, iqtisadi və intellektual potensialından daha uyğun və səmərəli istifadə olunmalıdır. Məhsul bolluğu yaratmaq müstəqilliyimizin, suverenliyimizin, iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmin edilməsinin maddi əsasını milli istehsalımızın inkişafı təşkil edir. Milli istehsalın inkişafının məşğulluq və yoxsulluq problemlərinin həllində, dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılmasında, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində, xalqın rifah halının yüksəldilməsində mühüm rol vardır. Milli istehsalın inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə dinamik təsir göstərir. Eyni zamanda o, bir-biri ilə vəhdət təşkil edən müxtəlif amillər sistemindən ibarətdir. Milli iqtisadiyyat bir tərəfdən yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əhalinin pul gəlirlərinin artmasına, tələbatın yüksəldilməsinə təsir edir, digər tərəfdən isə tələbatın artmasına və istehsalın yeni yüksəlişinə təkan verir, sosial-iqtisadi inkişaf amillərinin fəallaşmasını və real iqtisadi artımın sürətlənməsini təmin edir.

Bazara transformasiya şəraitində respublikamız rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsalının artımına yönəlmiş xeyli əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Görülən təşkilati, sosial-iqtisadi, texniki-texnoloji tədbirlər nəticəsində rəqabət qabiliyyətli məhsullar, istehlak şeyləri və istehsal vasitələri istehsalı artmışdır.

Yerli istehsal məhsullarının tədricən daxili bazara yiyələnməsi 1994-2000-ci illərdə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində idxalın əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, onun strukturunda müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə təsir etmişdir.

Əlverişli coğrafi mövqe, zəngin təbii sərvətlər, kadr potensialı və bazar infrastrukturalarının formalaşması rəqabətliliyi milli məhsullar istehsalını artırmağın, iqtisadi inkişafa dinamizm gətirməyin zəruri şərtləridir. Respublikamızda bu amillər mövcuddur. Lakin ən əlverişli şərtlərin belə öz-özünə reallaşma xassəsinə malik olmağı nəzərə alınmalıdır.

Baxmayaraq ki, iqtisadi inkişafın meyarlarından (kriteriyalarından) biri iqtisadi artım olsa da, iqtisadi inkişaf prosesini ölçmək qeyri-mümkündür. Lakin makroiqtisadi səviyyədə mütəmadi olaraq iqtisadi artım həmişə təhlil edilir. Məlumdur ki, bütün dövlətlər üçün iqtisadi artım mühüm problemdir və o, artan, tərəqqipərvər, inkişaf edən iqtisadiyyatı xarakterizə edən bir kateqoriyadır. Bütövlükdə iqtisadiyyat və onun ayrı-ayrı bölmələrinin inkişafı iqtisadi artım baxımından dinamik bir proses kimi nəzərdə tutulmalıdır. İnkişaf edən, daima artan iqtisadiyyat həm ölkə daxilində, həm də dünya səviyyəsində sosial-iqtisadi problemlərin optimal həll edilməsinə qadirdir.

Iqtisadi artım eyni zamanda iqtisadi inkişafı özündə əks etdirir ki, bu da öz ifadəsini ümumi daxili məhsulun real həcmnin mütləq formada artmasında və ya adambaşı əhaliyə düşən məhsulda tapır.

Struktur dəyişikliklər ilə əlaqədar olaraq, başqa sözlə desək, ölkənin maliyyə resurslarından və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə səviyyəsini nəzərə almaqla deyə bilərik ki, iqtisadi artım bütün dövlətlər üçün eyni səviyyəli ola bilməz. Burada biz yüksək, aşağı və sıfır dərəcəli iqtisadi artımı nəzərdə tuturuq. Belə bir sual meydana çıxır. Cəmiyyət üçün bu üç tipli iqtisadi artımdan hansı daha faydalıdır?

İlk baxışda deyə bilərik ki, yüksək səviyyəli iqtisadi artım cəmiyyət üçün daha məqsədəuyğundur. Çünki yüksək səviyyəli iqtisadi artım nəticəsində cəmiyyət daha çox məhsul əldə edir və əldə etdiyi yüksək məhsul hesabına iqtisadi tərəqqini həyata keçirə bilir. Lakin real həyatda bu belə olmur. Çünki iqtisadiyyatın

artım sürəti onun kəmiyyət göstəricisidir. Praktikada iqtisadi artımın sürətlə həyata keçirilməsi istehsal olunan əmtəələrin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən bu orta səviyyəyə gətirilmiş göstəricidir. Bu göstərici buraxılan məhsulun strukturunu xarakterizə etmir. Əgər istehsal olunan məhsulda istehsal vasitələrinin payı çoxdursa, onda əhali üçün nəzərdə tutulan əmtəələrin qiymətləri xeyli artacaqdır. Çünki belə bir hal cəmiyyətdə sosial problemlərin həll edilməsini çətinləşdirir, nəticə etibarilə isə əsaslandırılmayan yığımın istehlakın hesabına artmasına səbəb olur.

Bəzi iqtisadçıların fikrincə, iqtisadi artım sıfır variantı da faydalı olar. Belə qəbildən olan iqtisadçıların fikrincə, əgər elmi texniki tərəqqini nailiyyətlərindən istifadə edərək qeyri-istehsal xərclərinin ümumi çəkisini azaltmaq yolu ilə ehtiyatları əhalinin həyat səviyyəsinin artmasına və yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirmək olar.

Iqtisadi nəzəriyyədə ən çətin problemlərdən biri iqtisadi artım tempinin optimal variantının müəyyən edilməsidir. Iqtisadi artımın optimal variantı dedikdə, yığılan və istehlak olunan vəsaitin və yaxşı sürətdə istifadə olunması nəzərdə tutulur. Arzu olunan tempin təmin olunması bir neçə amildən, o cümlədən elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, istifadə səviyyəsindən, iqtisadi proseslərin daxili və xarici iqtisadi sabitliyindən və s. asılıdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, iqtisadi artım dedikdə, müəyyən dövrlər ərzində istehsal edilmiş və ya yaradılmış əmtəələr və xidmətlər nəzərdə tutulur. Iqtisadi artımın son məqsədi istehlak və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında ibarətdir.

Iqtisadi artımı iki yolla ölçmək olar: fiziki artım və dəyər baxımından artım. Iqtisadi artımın ölçülməsinin birinci yolu daha etibarlıdır. Çünki bu zaman inflyasiyanın təsirini nəzərə almamaq olar. Lakin birinci ölçü vahidi universal deyildir. Çünki iqtisadi artımın tempini hesablayan zaman müxtəlif çeşidli malların istehsalı üzrə nəzərdə tutulan ümumi göstəriciləri çətin üzə çıxarmaq olur. Iqtisadi artımın ölçülməsində ikinci üsula üstünlük verilsə də, burada inflyasiyanı nəzərə almamaq olmur.

Qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyə elmində ən geniş yayılan problemlərdən biri də istehsalın üç amili – əmək, torpaq, kapital nəzəriyyəsidir. Sonralar bu nəzəriyyəyə iki amil də – sahibkarlıq bacarığı və elmi-texniki tərəqqi (informasiya) – əlavə olundu.

Faktiki olaraq göstərdiyimiz amillər bizə tanışdır və bunlar iqtisadi resurslardır. İqtisadi artımın amilləri bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda olan və bir-birilə çulğalasan amillərdir.

Bu amillər içərisində əmək daha aktiv və daha məhsuldardır. İstehsalı yüksək səviyyədə təşkil edən sahibkarın bacarığı altında əmək müasir avadanlıq və materiallardan istifadə edərək rəqabətə dözümlü, keyfiyyətli məhsul istehsal edir. Məhz buna görə də bazar mexanizmi daxilində iqtisadi artımın bu amillərinin hansının payının daha çox və az olmasını, hansının daha çox aktiv və passiv olmasını müəyyən etmək iqtisadi nəzəriyyə elmində ən çətin, ən qəliz problemlərindən biridir.

Bütün qeyd etdiklərimizlə yanaşı, göstərə bilərik ki, bu amillər iri problemlərdir. Onları ayrı-ayrı xırda elementlərə (iqtisadi nəzəriyyənin təhlil metodundan istifadə etməklə) ayırmaq olar. Bunun nəticəsində amilləri qruplaşdırmaq imkanı əldə edə bilərik.

Belə ki, iqtisadi elementləri daxili və xarici amillərə də ayıra bilərik. Burada biz ölkəyə kənardan daxil olan kapitalı, ölkə daxilindən səfərbər edilən kapitalı, xaricdən ölkəyə gətirilən kapitalı və s. nəzərdə tuturuq.

Belə bir məsələ üzərində dayana bilərik ki, artım qabiliyyətini və real artım anlayışını bir-birindən ayırmaq lazımdır. Burada iki məsələni qeyd etmək məqsədəuyğun olardı. Birinci, artım tələb amillərindən asılıdır. Daima artım istehsal potensialını reallaşdırmaq məqsədi ilə ölkənin iqtisadiyyatı resurslarının daima artan həcmində istifadə etməlidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün məcmu resursların səviyyəsinin artması tələb olunur. İkinci, iqtisadi artıma bölgü münasibətləri də təsir edir. İstehsal potensialından məqsədyönlü istifadə etmək üçün resursları iqtisadi dövriyyəyə cəlb etməklə yanaşı, istifadə olunmuş resursların utulləşdirilməsindən səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Qeyd edək ki, məhsul istehsalını artırmaq təkcə istehsalın genişləndirilməsi ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Burada söhbət resursların mövcud həcmindən istifadə etməklə maksimum dərəcə faydalı və keyfiyyətli məhsul əldə etməkdən gedir.

İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi tipli artımın iki tipini qəbul edirlər. İqtisadi artımın hər iki tipi maliyyə münasibətləri ilə əlaqədardır. İstər ekstensiv, istərsə də intensiv iqtisadi artım müəyyən kapital qoyuluşunu tələb edir və bu da öz növbəsində maliyyə resurlarının səfərbərliyə alınması deməkdir. Məsələn, ekstensiv tipi iqtisadi artımın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəələr və xidmətlərin istehsalı istehsal amillərinin hesabına artırılır. Burada yeni torpaq sahələrinin mənimsənilməsi, daydalı qazıntıların çıxarılması, yeni tikinti sahələrinin investisiyalaşdırılması nəzərdə tutulur. Belə ki, ekstensiv iqtisadi artıma aşağıdakılarla aid etmək olar; a) texnikanın mövcud səviyyəsini saxlamaqla investisiyanın həcmi artırılması; b) əmtəələr və xidmətlər istehsalı sahəsində məşğul olan işçilərin sayının artırılması; c) dövrəyə kapitalının ünsürlərinin, o cümlədən istehlak olunacaq xammalın, materialların, yanacağın və sairənin həcmi artırılması;

İntensiv iqtisadi artım isə məhsul buraxılışı üçün tələb olunan istehsal amillərinin elmi-texniki tərəqqi əsasında keyfiyyət baxımından təkmilləşdirilməsini tələb edir. İntensiv iqtisadi inkişafa aşağıdakı amillər aid edilir:

- a. Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi (yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi nəticəsində əsas fondların yeniləşdirilməsi və s.);
- b. İşçilərin ixtisasının artırılması;
- c. Əsas fondlardan və dövrəyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılması;
- d. İqtisadi fəaliyyət daha səmərəli təşkil etməklə təsərrüfatçılığın faydalılığının artırılması.

İntensiv və ekstensiv iqtisadi artımın hamısının üstün olmasının müəyyən edilməsində və onların bir-birindən fərqləndirilməsində vaxt amili əsas rol oynayır. Bu və ya digər tipin hansının üstünlük təşkil etdiyini iqtisadiyyatın tarixi inkişaf mərhələləri ilə müəyyən olunur. Başqa sözlə desək, müəyyən bir vaxt ərzində

istehsal amilləri intensiv artım üçün xarakterik xüsusiyyət kəsb edərsə, bu günkü ekstensiv iqtisadi artım üçün bu amillərdən istifadə daha səmərəlidir. Qeyd edək ki, hər hansı bir texnika və texnologiyanın eyni bir vaxtda istehsala tətbiqi iqtisadi artımı intensivləşdirilərsə də, sonralı inkişaf (mərhələ) üçün həmin texnika və texnologiya nisbətən, “mənəvi baxımdan” köhnəlmiş hesab olunur, çünki elmi-texniki tərəqqi nəticəsində mövcud texnika və texnologiya ilə müqayisədə daha məhsuldar texnika və texnologiya istehsal olunur və onlar istehsala tətbiq edirlər.

Ekstensiv və intensiv amillərin iqtisadi artıma təsiri və onların bir-birilə müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki artım tipi istehsalın strukturu ilə sıx surətdə bağlıdır. Ekstensiv və intensiv amillərin nisbətində müxtəlif istehsal sahələrinin proporsional inkişafı da təsir göstərir.

Təkrar istehsal prosesində ekstensiv və intensiv iqtisadi artımın müəyyən edilməsi aşağıdakı amillərlə bağlıdır: istehsal amillərinin strukturu baxımından istehsal olunan son məhsulda ifadə olunan fond tutumu, material tutumu, enerji tutumu və əmək tutumu göstəriciləri; fond tutumu, məşğul olan bir nəfər işçinin payına düşən xammal və materialların xüsusi çəkisini özündə əks etdirən göstəricilərin idarəçilik və informasiya baxımından istehsalın təmin olunmasının qarşılıqlı təsiri; istehsal amillərinin keyfiyyət baxışından; ixtisaslaşdırılmış işçi qüvvəsinin, tətbiq edilən xammalın, materialların və maşınların keyfiyyəti; istehsal prosesinin ekoloji baxımından təmizlik dərəcəsi.

Iqtisadiyyat bütövlükdə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan mürəkkəb makroiqtisadi amillərin məcmuundan ibarətdir. Bu elementlər arasında olan mütənasiblik həmin iqtisadi sistemi, iqtisadi strukturu təşkil edir. Iqtisadi inkişafın balanslaşdırılmasında, onun səmərəli və sabit artımında iqtisadi strukturlar mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Məsələn, göstərək ki, qərb ölkələrinin bir çoxunda iqtisadi artıma nail olunması iqtisadi strukturların dərinədən, köklü surətdə dəyişdirilməsi və bunun nəticəsində istehsalda ümumi dinamizm və s. müsbət keyfiyyət dəyişikləri baş verməsilə əlaqədardır.

Iqtisadi nəzəriyyə iqtisadi strukturların müsbət baxımdan dəyişməsinə nəzərə alaraq “səmərəli struktur” anlarını formalaşdırmışdır. Səmərəli struktur iqtisadi

strukturların dəyişkənlik indeksi arasında (ilk növbədə sahələrarası) və təsərrüfat dinamikasının artımı ifadə edən mühüm göstəricilərinin əlaqəsini ifadə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək əmək tutumlu istehsal sahələri (məs. toxuculuq sənayesi, geyim və ayaqqabı sənayesi) o ölkələr üçün xarakterlidir ki, bu ölkələrdə elmtutumlu və texnika tutumlu istehsal sahələri ya heç yoxdur, ya da cüzi miqdarda inkişaf etdirilir. Bu səbəbdəndir ki, əmək tutumlu istehsal inkişaf etmiş ölkələrdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə yerləşdirilir və inkişaf etdirilir. Təkrar istehsalın strukturu dedikdə, biz nəyi başa düşürük? Bu, elə bir istehsal strukturudur ki, iqtisadiyyatın artım imkanı ilə onun səmərəliliyinin arasında olan müqayisənin nəticəsini ifadə edir. Burada isə üç nisbətin mühümlüyü nəzərə alınmalıdır.

Məlumdur ki, iqtisadi fikir tarixində istehsal vasitələri istehsal ilə istehlak şeyləri istehsalı arasında olan nisbətin təhlili həmişə elmi mühasibəyə səbəb olmuşdur. Hətta deyə bilərik ki, iqtisad elmində bu mübahisə ənənəvi bir problemə çevrilmişdir. Digər tərəfdən deyə bilərik ki, istehlak yığım arasında olan nisbət geniş təkrar istehsalın mühüm şərtlərindən biridir. Prinsip etibarilə deyə bilərik ki, əgər yığım fondunun payı istehlaka nisbətən çoxdursa, iqtisadiyyatın artım tempi də yüksək olacaqdır.

Qeyd edək ki, investisiya qoyuluşlarının məhdudlaşdırılması hesabına istehlakın həcmi artırmaq olar. Lakin bu proses daxilində kapital qoyuluşunun səmərəliliyini artırmaq lazımdır. Gələcək baxımından investisiyanın məhdudlaşdırılması iqtisadi inkişafın dinamikasına mənfi təsir göstərə bilər. Təkrar istehsal strukturlarında maddi məhsul istehsalı ilə bu maddi məhsulların istehlakı üçün zəruri olan iqtisadi sistemin elementləri arasında olan nisbət bu sahələrin səmərəli fəaliyyətini təmin edən üsürlərdir. Başqa sözlə desək, onlar təkrar istehsalın infrastruktur elementləridir. Öz funksional xarakterlərinə görə həmin elementləri iki yerə bölmək olar: birinci, istehsal infrastrukturları; ikinci, qeyri-istehsal infrastrukturları.

Birinci qrupa o sahələr aid edilir ki, onlar əmtəələrin və xidmətlərin istehsalında bilavasitə iştirak edirlər. Bu infrastrukturlara aşağıdakılar daxildir:

dəmiyryol nəqliyyatı, şose yolları, enerji-su-qaz təchizatı, təbiəti müdafiə binaları və tikililəri və s.

İkinci qrupa dolayısı yolla istehsala xidmət edən sahələr aiddir ki, buraya da ümumi professional təsir və s. aid edilir.

Sahələrin infrastrukturunu iki xarakterə malikdir. Əvvəla, qeyd edək ki, bu infrastruktur olmasa, istehsalın səmərəliliyi xeyli aşağı düşə bilər.

Bazar iqtisadi sisteminin bir çox problemlərinin təhlili göstərir ki, iqtisadiyyatın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından inkişafı birbaşa infrastrukturların vəziyyətindən asılıdır. Digər tərəfdən, infrastrukturların elementləri dərhal mənfəət gətirmir. Kim kapital qoyursa, o, bir müddət gözləməlidir. Lakin kapital qoyulmasa, infrastrukturlardan istifadə etmək olmaz.

Iqtisadi strukturlarda baş verən dəyişikliklər istər milli iqtisadiyyat səviyyəsində, istərsə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər səviyyəsində baş versə də, o, dərin və kəskin nəticələrə səbəb ola bilər. Iqtisadi strukturlar həmişəlik deyil, onlar keçici xarakter daşıyırlar. Iqtisadi strukturlarda nə qədər tez-tez dəyişikliklər baş versə, strukturlar zamanın tələbinə daha elastik uyğunlaşa bilər. Bu zaman iqtisadi inkişaf da həyata uyğun keçirilə bilər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra bütün dünya ölkələrində xeyli dərəcədə iqtisadi təkrar istehsal baş verdi. Onların inkişaf yolu eyni olmasa da, struktur dəyişikliklərində baş verən iki mühüm istiqaməti qeyd etmək məqsəduyğun olardı.

Sırf bazar iqtisadi münasibətlərinin təsiri nəticəsində meydana çıxan təbii qüvvələr. Bu zaman mənfəət normasında dəyişikliklər baş verir. Çünki iqtisadi strukturlardan asılı olaraq sahibkarlar ya iflasa uğrayırlar, ya da az gəlir əldə edirlər. Bu da onunla əlaqədardır ki, sahibkarların istifadə etdikləri texnika az məhsuldardır. Iqtisadi strukturlar inkişaf etdikcə onların məhsuldarlığı artdıqca mənfəət norması yüksəlir. Bununla əlaqədar olaraq kapital, iş qüvvəsi və s. o sahələrə axır ki, həmin sahələrdə fəaliyyət göstərən strukturlar daha çox səmərəlidir. Digər yol ondan ibarətdir ki, tərəqqipərvər iqtisadi strukturları sürətləndirmək məqsədi ilə iqtisadi rıçaqlardan istifadə olunmalıdır. Bu proses

adətən irəlicədən müəyyən olunmalıdır ki, strukturların hansı elementləri ixtisara salınmalıdır və ya strukturların hansı üsürlərini (elementlərini) təzələmək, bərpa etmək, modernləşdirmək lazımdır.

Birinci yolu şərti olaraq Amerikanın “iqtisadi inkişaf” yolu kimi adlandırmaq olar və 80-ci illərdə Böyük Britaniya da bu yolla inkişaf etmişdir. Bu inkişaf yolunda nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyata passiv müdaxiləsi ilə yanaşı, bazarın kortəbii qüvvələri mühüm rol oynamışdır. Bu yol real həqiqətdə uzun bir inkişaf yolu idi. Burada sosial xərclərə geniş yol verilirdi və istehsalın artım tempi az səmərəli idi.

İkinci yol Yaponiya yoludur ki, bu yol ilə artıq 30 ildir ki, Cənubi Koreya inkişaf edir. Bu iqtisadi inkişaf yolunda rıçaqların istifadəsindən mərkəzləşdirilmiş qayda tənzimləşdirilməsindən istifadə edilmir, resursların bölüşdürülməsi planı sürətli həyata keçirilmir. Bu yol iqtisadiyyatın sürətli inkişaf yoludur, sosial xərclərə qənaət edilir və məhsuldarlığın artımı yüksək templərlə həyata keçirilir.

Öyrəndiyimiz problemlərlə yanaşı, iqtisadi artımın dinamikası ilə istehlak səviyyəsinin arasında olan qarşılıqlı əlaqə üzərində dayanma məqsədəuyğun olardı. İqtisadi artım bir neçə spesifik göstəricilərlə xarakterizə olunur. Məsələn, iqtisadi artım tempinin göstəricisi dinamik göstərici hesab olunur. Bu göstərici geniş təkrar istehsalın sürətini və potensial istehsal resurslarının real nemətlərlə çevrilməsini özündə əks etdirir. Əgər ümummilli məhsul müqayisəli qiymətlərlə ifadə olunursa, bu zaman real iqtisadi artımdan söhbət gedə bilər. Əgər ümummilli məhsul cari qiymətlərlə ifadə olunursa, o zaman ümummilli məhsuldan söhbət gedə bilər.

Potensial iqtisadi artım ümumi məhsul buraxılışı ilə müəyyən olunur ki, bu proses daxilində yeni texnologiyadan iş günlərindən və istehsal vasitələrindən maksimum istifadə edilir.

İqtisadi artımın həlledici rollarından biri əmanətlər və investisiya təşkil edir. Məlumdur ki, investisiya qoyuluşları nə qədər çox olarsa, istehlak bir o qədər məhdudlaşar, gələcəkdə onun artmasına yol açıla bilər. İqtisadi artımın permanent ziddiyyətlərindən biri yığım fondu ilə istehlak fondu arasında nisbətin optimal

təzahürünün müəyyən edilməsidir. Əgər belə bir nisbətin optimal variantı müəyyən olunarsa, istehsalın təkmilləşdirilməsinə və milli gəlirin artmasına geniş perspektivlər açıla bilər. Əmanətlərin artmasının iqtisadi məzmunu ondan ibarətdir ki, vəsaitlər istehsal məhsulları ilə bərabər investisiyalaşdırılmış məntəqələrə daxil edilir. Əmanətlərin və investisiyaların bərabərləşdirilməsi isə o deməkdir ki, iqtisadi artım sabit olaraq qalır. Əgər əmanətlər investisiyanı üstələyərsə, onda ehtiyatların yaranmasında dəyişiklik baş verəcəkdir. Çünki bu zaman avadanlıqlardan tam istifadə olunmur və işsizlik artır. Əgər investisiya tələbi əmanətləri üstələyərsə, bu zaman iqtisadiyyatda canlanma daha da genişlənəcək və investisiya qiymətləri artacaqdır.

Iqtisadi artım dinamikasında əmanətlərlə investisiyalar arasında olan nisbət daha mürəkkəb xarakter alacaqdır. Əgər bu gün əldə olunan əmanətlərdən istifadə olunmursa, sabah həmin əmanətlər investisiyaya transformasiya olunacaqdır. Deməli, bu günkü əmanətlər sabahkı investisiyaya uyğun gəlməlidir. Bu günün və sabahın baxımından belə bir uyğunluq çox mürəkkəb problemdir. Çünki əslində göstərilən vaxt ərzindəki uyğunluq faktiki əmanətlərlə gözlənilən investisiya arasında olan uyğunsuzluqdan söhbət gedir. Bu problemlərə Keynsçilər xüsusi diqqət yetirirlər.

Müasir iqtisadi artım nəzəriyyəsi iki mənbə əsasında yaranmışdır. Bu mənbələrdən biri neoklassik nəzəriyyədir ki, bu nəzəriyyənin də kökləri I.B.Jeyn fikirləri ilə (baxışları) əlaqədardır. Qeyd edək ki, bu sahədə Amerika alimi C.B.Klarkın da xidmətləri böyükdür. Müasir iqtisadi artım nəzəriyyəsinin ikinci mənbəyini Keynsin makroiqtisadi müvazinətlik nəzəriyyəsi təşkil edir.

Qeyd edək ki, iqtisadi artım nəzəriyyəsinin neoklassik məktəbi əlverişli bazar sistemi ideyalarına əsaslanır. Burada öz-özünə tənzimlənən iqtisadi mexanizm istehsal amillərindən ayrı-ayrılıqda istifadə deyil, onlardan kompleks istifadəsi nəzərdə tutulur. Lakin real iqtisadi həyatda bu müvazinətlik pozulur. Ancaq müvazinətliyi modelləşdirmək yolu ilə real proseslərin bir-birindən uzaqlaşması və ya yaxınlaşması dərəcəsini mümkündür.

Qeyd olunduğu kimi, iqtisadi artım probleminin həllinin vacib istiqamətlərindən biri investisiyadan istifadə etmək və onun təsirini artırmaqdır. İnvestisiyadan effektiv təsiri isə investisiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində asılıdır. Başqa sözlə, investisiya siyasəti iqtisadi artımın stimullaşdırılması istiqamətində həyata keçirilməlidir. İnvestisiya siyasəti haqqında bir sıra tədbirlərin olmasına (praktiki olaraq hamı razıdır ki, vergiləri azaltmaq zəruridir və pul kütləsinin genişləndirilməsi yalnız müəyyənlanmış şərait üçün müsbətdir) müasir şəraitdə iqtisadi artımın stimullaşmasına yanaşma çox genişdir. Fikrimizcə, bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Əsas məqsəd istehsal sferasına vəsaitin cəlb edilməsinə iqtisadi stimula yaratmaqdır. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, ödəmə qabiliyyətli müəssisələrin qiymətli kağızlarının girovu əsasında kommersiya banklarının kreditləri hesabına Mərkəzi Bankın istehsal fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini təşkil etmək lazımdır.

2. Pul-kredit siyasətinin daxili tələbi stimullaşdırılmasına əsaslanması. Bunun üçün investisiya və istehlakçı tələbinin eyni vaxtda stimullaşdırılması həyata keçirilmişdir..

3. İqtisadi artımın stimullaşdırılmasına yeni yanaşma kimi struktur və institusional yenidənqurma. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilkin şərait yüksək iqtisadi sərbəstlik səviyyəsinin təmin edilməsi ilə investisiya və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaranmalıdır.

Fikrimizcə, bu iki məqsəd bir-birinə qarşı ziddiyyət təşkil edirlər. Belə ki, dövlətin institutlarının hər hansı birinin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra xərclərin artırılması zəruridir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, liberallaşma yalnız institut və infrastrukturun effektiv təsirinin mövcudluğu üzrə iqtisadi artıma xidmət edir. Məlumdur ki, Azərbaycanda iqtisadi resurslardan tam və keyfiyyətli istifadə edilmir. Bu resursların müəyyən aqreqatlaşdırılmış tələbin genişləndirilməsi hesabına sürətli iqtisadi artım tempi əldə edilə bilər. Sonrakı mərhələdə isə iqtisadi artım istehsalın effektivliyinin kordinal artırılması və əsas kapitalın mərhələdə aşağıdakı suallara cavab axtarmaq lazımdır:

- tələbin əsas elementləri iqtisadi artımı necə zənginləşdirə bilər?
- “Keynsçilik” artım mərhələsi nə qədər davam edə bilər?
- göstərilən mərhələdə maliyyə siyasətinin hansı tədbirləri zəruridir?

Müasir şəraitdə tələb tərəfindən artım mənbələri yaxşı nəticə vermişdir. Belə ki, ÜDM keçən illə müqayisədə məcmu qoyuluşun artırılması hesabına (1,2) və istehsakin genişləndirilməsi hesabına (1,3) 9.9 artmışdır. Lakin potensial artımın müəyyənləşdirilməsi üçün tələbin artırılması hesabına sənayenin gücündən birbaşa istifadə etmək olmaz. Ona görə ki:

1. Bu göstərici sahələr üzrə müxtəlifdir.
2. Normal yükləmə 100-dən aşağı olmalıdır.

Iqtisadi artımla əlaqədar olaraq makro maliyyə sabitliyinin təmin olunmasının mühüm istiqamətlərindən biri də iqtisadi proseslərin dinamikasının proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Məlumdur ki, iqtisadi proseslərin idarə olunması mürəkkəb bir hadisədir. İdarəetmə prosesinə bu baxımdan aşağıdakıları daxil etmək məqsədəuyğun olardı: obyektin baza vəziyyətinin təhlili, arzu olunan məqsədin formalaşdırılmasını, nəzərdə tutulan məqsədi həyata keçirərkən optimal trayektoriyaların hesablanaraq müəyyən edilməsi, buraxılan xətaların gələcəkdə nəzərə alınması.

Göstərdiyimiz amilləri iqtisadi inkişaf prosesində müəyyən səviyyələrdə bu və ya başqa səviyyələrdə həyata keçirilir. Burada biz ayrı-ayrı kompaniyalardan tutmuş dövlət səviyyəsində problemlərin, xüsusilə büdcənin formalaşdığı zaman həyata keçirilməsini nəzərdə tuturuq.

Dövlət orqanları qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri iqtisadi inkişafın formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu prosesin proqnozlaşdırılması zamanı makro-maliyyə sabitliyinin təmin olunmasının əsas istiqamətlərinə təsir edə biləcək amillərin də nəzərə alınması bu gün üçün daha səciyyəvidir.

Bilirik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının bir neçə müddətə aşağı düşməsi nəticəsində ölkəni iqtisadi böhran, inflyasiya, işsizlik və s. bürümüşdür. Hal-hazırda isə iqtisadiyyatımız sabit inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Belə bir şəraitdə makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasının da xüsusi əhəmiyyəti vardır.

3.2. Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının prioritetləri

Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsinə investisiya qoyuluşlarının həcm və strukturu birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, investisiya qoyuluşlarının prioritetləşdirilməsinin iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. İstənilən ölkədə iqtisadi resursların məhdudluğu iqtisadi inkişafın əhəmiyyətli və səmərəli istiqamətləri içərisindən məhdud sayda prioritet istiqamətlərin seçilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, investisiya qoyuluşları sahəsində prioritet istiqamətlərin seçilməsi ölkədə bütün sahələrin inkişafı üçün investisiya resurslarının məhdudluğu ilə əlaqədardır.

Ölkənin iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunması haqqında qərarın verilməsi kompleks təhlil və ciddi qiymətləndirmələr əsasında qəbul edilir. Çünki, ayrı-ayrı dövürlərdə iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətləri bir-birindən fərqlənir. Adətən, inkişafın aşağı səviyyələrində iqtisadiyyatın ixtisaslaşması onun təbii üstünlüklərinə əsaslanır. Belə üstünlüklərin mövcudluğu iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şərait yaradır. Lakin elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı və ictimai tələbatların dəyişməsi belə üstünlüklərin uzunmüddətli təsirini məhdudlaşdırır. Buna görə də, investisiya fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunması metodikasının hazırlanmasının iqtisadi siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyəti var. Ölkə iqtisadiyyatında investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərinin sosial-iqtisadi inkişafın və ayrı-ayrı sahələrin inkişaf məqsədlərinə uyğunluğu, xüsusilə də yoxsulluğun və regional bərabərsizliyin azaldılmasına təsiri baxımından seçilməsi üçün həm mikro, həm də makro səviyyədə prioritetləşdirilməlidir. Lakin hazırda ölkədə investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün investisiya qoyuluşlarının prioritetləşdirilməsinin xüsusi metodikası hazırlanmamışdır. Bu, ilk növbədə, dövlətin investisiya qoyuluşlarında birbaşa iştirakı ilə əlaqədar qəraların qəbul edilməsi üçün hazırlanmalıdır. Çünki dövlət büdcədən investisiya proqramına daxil edilən layihələri maliyyələşdirilməsini, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsilə

sahibkarların investisiya layihələrinin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsini, «Azərbaycan Investisiya Şirkəti» açıq səhmdar cəmiyyəti vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin və digər kommersiya təşkilatlarının nizamnamə kapitalında iştirak etməklə, o cümlədən səhmlərini almaqla müddətli investisiya qoyuluşlarını həyata keçirir. Eyni zamanda, dövlət lizinq fəaliyyətini stimullaşdırmaq və sahibkarlığın inkişafı üçün güzəştli şərtlərlə maşın və avadanlıqların lizinq verilməsini təşkil edir. Bu zaman məhdud vəsaitlərin alternativ variantlar arasında bölüşdürülməsini həyata keçirmək üçün müəyyən metodlardan istifadə edilməsi vacibdir. Investisiya qoyuluşu haqqında qərarın verilməsi müəyyən prioritetləşdirmə meyarlarına təklif olunan layihənin hansı səviyyədə cavab verməsindən asılı olur. Bu meyarlar layihənin gəlirlik səviyyəsi, risk səviyyəsi, məşğulluğa təsiri, iqtisadiyyatın ərazi strukturuna təsiri səviyyəsi və s. ola bilər.

Son illərdə ölkədə neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması iqtisadi artıma səbəb olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın xammal yönümlülüüyünün artmasına səbəb olmuşdur. Neft strategiyasının reallaşması nəticəsində iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin formalaşdığı şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmaq iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətinə çevrilmişdir.

Hazırda Azərbaycanın müstəqillik qazanması və bazar münasibətlərinin təşəkkülü ilə əlaqədar sənayenin strukturunda dəyişikliklərin baş verməsi labüddür. Lakin belə şəraitdə mövcud istehsal potensialının saxlanması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bununla belə, bazar münasibətləri şəraitində sənayenin bir sıra sahələrinin inkişafının təmin edilməsi imkanları məhduddur.

Ölkədə inkişaf perspektivləri yüksək olan sahələrdən biri neft emalı və neft-kimya sahəsidir. Bu sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan amillərdən biri ölkədə neft və qaz ehtiyatlarının olmasıdır.

Müasir dövrdə, ölkədə neft-maşınqayırma sahələrinin inkişaf etdirilməsi investisiya qoyuluşlarının perspektiv istiqamətlərindən biridir. "Azneftkimyamaş"

ASC 6000 nəfərə qədər işçinin çalışdığı 14 zavoddan və 4 elmi-tədqiqat və layihə institutundan ibarətdir. Respublika neft maşınqayırma sahəsinin payına keçmiş SSRI-də istehsal olunan neft maşınqayırma məhsullarının 70 faizi düşürdü. Hazırda "Azneftkimyamaş" ASC istehsal gücünün 10-15 faizi səviyyəsində işləyir. Maşınqayırma sənayesində istehsalın həcmnin 1990-cı il səviyyəsinə nisbətən kəskin şəkildə azalmasının əsas səbəblərindən biri bu sahənin əsas fondlarının çox hissəsinin fiziki və mənəvi aşınmaya məruz qalmasıdır. Belə ki, maşınqayırma sənayesinin istehsal əsas fondlarının fiziki köhnəlməsi 1988-ci ildə 38,3 faizdən 2013-ci ildə təqribən 133 faizə qədər artmışdır. Təhlili göstərir ki, "Azneftkimyamaş" ASC-də avadanlıq parkının 80 faizindən çoxunu yaşı 20 ildən artıq olan maşın və avadanlıqlar təşkil edir. Əsas istehsal fondlarının fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsi ilə yanaşı, "Azneftkimyamaş" ASC-də onlardan səmərəli istifadə olunmur. Belə ki, 2014-ci ildə maşın və avadanlıqların istehsalı sahəsində fondverimi 1990-cü ilə nisbətən təqribən 9 dəfə azalmışdır. Beləliklə, təhlil göstərir ki, "Azneftkimyamaş" ASC-də istehsalın texnoloji cəhətdən yenidən qurulmasına ehtiyac vardır.

Son illərdə Yaponiya hökumətinin ayırdığı qrant hesabına "Azneftkimyamaş" ASC-in istehsal etdiyi bir çox məhsullar Amerika Neft Institutunun (API) standartları və ISO-9001 beynəlxalq sistemi üzrə sertifikatlaşdırılmışdır. Lakin bu tədbirin həyata keçirilməsi istehsalın texniki-iqtisadi cəhətdən yenidənqurulması və şirkətin restrukturizasiyası ilə əlaqədar yerinə yetirilməlidir. Bu şirkətin inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərən amillərdən biri, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor fəaliyyəti ilə əlaqədar bölmələrlə istehsal bölmələrinin bir şirkətdə birləşməsidir. Digər sahələrdə, məsələn, nisbətən elm tutumlu sahə olan kimya və neft-kimya sahəsində elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor bölmələri arasında əlaqələr faktiki olaraq kəsilmişdir. "Azneftkimyamaş" ASC, öz vəsaitləri hesabına istehsalın yenidənqurulmasını həyata keçirmək imkanlarına malik deyildir. Buna görə də, strateji investorun cəlb edilməsi və dövlətin iştirakı ilə "Azneftkimyamaş" ASC-nin yenidən qurulması məqsəduyğundur.

Ölkədə qara və əlvan metallurgiya sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün imkanlar mövcuddur. Keçmiş Ittifaq dövründə Daşkəsəndən dəmir filizi konsentratı Gürcüstandakı Rustavi metallurgiya zavoduna göndərilərək emal edilirdi. Burada istehsal edilmiş çuqun, polad, dəmir xəlitələri (ferroərintilər) isə Sumqayıt boru-prokat zavoduna müxtəlif təyinatlı borular istehsal etmək üçün göndərilirdi. Ittifaqın dağılması ilə əlaqədar belə ünvanlı əlaqələrin qırılması Azərbaycanın qara metallurgiya sənayesində ciddi geriləmələrə səbəb olmuşdur.

2006-cı ildən başlayaraq «Det. Al Limted» şirkəti tərəfindən 250 mln. ton ehtiyata malik olan Daşkəsən dəmir filizi yatağının istismarına başlanmışdır. Bu yataqdan çıxarılan dəmir filizinin Gəncə şəhərində emalı və bundan da boru, armatur istehsalı nəzərdə tutulmuşdur. Bu şirkət tərəfindən Gəncə şəhərində istehsal gücü 160 min ton olan aliminium zavodunun tikintisi də planlaşdırılır.

Ölkədə investisiya qoyuluşlarının perspektiv istiqamətlərindən biri tikinti materialları sənayesinin inkişafı ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə mənzil tikintisinin inkişafı etməsi proqnozlaşdırılır. Son illərdə əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşması və dövlət tərəfindən ipoteka kreditlərinin verilməsi mənzil tikintisinə investisiya qoyuluşlarını artırmaqla tikinti materiallarına da tələbatı artıracaqdır. Bu baxımdan, ölkədə sementə artan tələbatın ödənilməsi üçün sement istehsalına investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırda Qaradağ sement zavodu ölkənin sementə olan tələbatının təqribən yarısını ödəyir. Bununla əlaqədar olaraq Tovuz rayonunda sement zavodunun tikilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Çünki, rayonun ərazisində ehtiyatları sement istehsalı üçün yararlı olan Daş Salahlı və Yuxarı Öksüzlü əhəngdaşı yataqları, Koroğlu tras yatağı, həmçinin qonşu rayonda - Ağstafa rayonunda Acıdərə vulkan külü yatağı yerləşir.

Ölkədə sənaye sahəsində iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərdən biri kimi, regionlardakı sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası, yeni müəssisələrin yaradılması qəbul edilmişdir. Burada kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin bərpasına və bu istehsalla bağlılığı olan fermerlərin yetişdirdikləri məhsulların satış imkanlarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi nəzərdə

tutulmuşdur [6]. Bu baxımdan, ölkədə yüngül və yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

1990-2006-cı illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ən ciddi gerilmələrin baş verdiyi sahələrdən biri yüngül sənaye olmuşdur. Belə ki, qeyd edilən dövüdə yüngül sənaye məhsulu 10 dəfə, bu sahədə çalışan işçilərin sayı isə 97,4 min nəfərdən 14 min nəfərə qədər azalmışdır. Yüngül sənayedə istehsalı həcmnin azalması ilə yanaşı, bu sahənin strukturunda da geriləmə baş vermişdir. Nisbətən əməktutumlu olduğuna və bir iş yerinin yaradılmasına nisbətən investisiya qoyuluşu tələb olunduğuna görə yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsinin məşğulluğun təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, yüngül sənayenin əməktutumluğu yeyinti sənayesindən təqribən 3 dəfə çoxdur. Lakin, 2006-cı ildən başlayaraq yüngül sənaye məhsulunda pambıq mahlıcı nisbətən yüksək çəkiyə malik olmuşdur ki, bunun da əmək tutumluğu hətta yeyinti sənayesi üzrə orta göstəricidən də bir neçə dəfə aşağıdır. Buna görə də, yüngül sənayedə həm məhsulun azalması, həm də strukturunda baş vermiş dəyişikliklər ölkədə məşğulluğun təmin edilməsində bu sahənin rolunu azaltmışdır. Hazırda ölkədə yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsi sahəsində imkanlar böyükdür. Yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsi məşğulluğun təmin olunması ilə yanaşı, kənd təsərrüfatının da bəzi sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

1990-2006-cı illər ərzində yeyinti sənayesində istehsalın həcmi təqribən 5 dəfə azalmışdır. Nəticədə, sənaye məhsulunda yeyinti sənayesinin payı 1990-cı ildə 27,8 faizdən 2006-cı ildə 2,6 faizə qədər aşağı düşmüşdür. Yeyinti sənayesində məhsul istehsalının azalması ölkədə məşğulluğun səviyyəsinin azalmasına da təsir göstərmişdir.

Kənd təsərrüfatı sahəsi regionların iqtisadiyyatının əsasını təşkil etdiyindən bu sahənin inkişaf etdirilməsinin məhsuldar qüvvələrin rəşional yerləşdirilməsi və məşğulluğun təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin kənd rayonlarının iqtisadiyyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı tutur. Bununla əlaqədar kənd təsərrüfatının və onun məhsullarının emalı sahələrinin yaradılması ölkənin iqtisadi inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə

malikdir. Bununla əlaqədar «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nda aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi;
- dövlət investisiyalarının əsasən istehsal müəssisələrinin bərpasına, regionların infrastruktur və kommunal xidmət təminatının yaxşılaşdırılmasına, sosial obyektlərin inşasına yönəldilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalçılara vergi təfəvüzünün tətbiq edilməsi;
- aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinə, fermer təsərrüfatlarına dövlətin maliyyə yardımı proqramlarının davam etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən əhəlinin müxtəlif təbəqələrinə mikrokreditlərin verilməsi sxeminin hazırlanması və bu sektorda layihələri maliyyələşdiriləcək mikrokredit banklarının, kredit ittifaqlarının yaradılmasının dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatında bazar prinsiplərinə əsaslanan sığorta sisteminin təşkilinin stimullaşdırılması;
- fermerlər tərəfindən yetişdirilən məhsulların həm daxili, həm də xarici bazarlarda satışına dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəyin göstərilməsi, İxracə Yardım Fondunun, birjaların, topdansatış anbarlarının, auksionların yaradılması;
- baytar-sanitar, texniki nəzarət, fitosanitar, toxumçuluğun və damazlıq işlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və maliyyələşdirilməsi;
- aqrotəxservis xidmətləri şəbəkəsinin yaradılmasının dəstəklənməsi;
- mövcud meliorasiya-irriqasiya sistemlərinin bərpası və yenidənqurulması, yeni sistemlərin tikilməsi hesabına suvarılan torpaqların su təminatının yaxşılaşdırılması, torpaqların şoranlaşmasının qarşısının alınması, magistral kollektorlar vasitəsilə şor suların maneəsiz Xəzər dənizinə axıdılması;
- su çatışmazlığının aradan qaldırılması, bu məqsədlə yeni su anbarlarının, magistral kanalların və digər su təsərrüfatı obyektlərinin tikilməsi;
- torpaqların eroziyasına qarşı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- torpaqların rekultivasiyası layihələrinin hazırlanması;
- torpaq kadastrının yaradılması;
- ölkədə torpaq bazarının yaradılması;

– torpaq sahələri üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarının rəsmiləşdirilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi.

Beləliklə, hazırda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmalıdır.

Beləliklə, investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərini müəyyən edərkən, ilk növbədə, iqtisadi resursların iqtisadiyyatın real sektoruna yönəldilməsi və onun digər sahələrin inkişafı üçün əsas olmasını nəzərə almaq zəruridir. Bununla belə, investisiya qoyulularının istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsi əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Ölkədə iqtisadiyyatın səmərəli inkişafını təmin etmək üçün yüksək səviyyəli enerji kompleksinin, nəqliyyat sisteminin, sənaye və kənd təsərrüfatının satışı sisteminin və s. mövcud olması vacibdir.

Ölkənin maddi istehsal sahələrinin inkişafı infrastruktur sahələrin inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Buna görə də, gələcəkdə istehsala xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsi ölkədə həyata keçiriləcək investisiya qoyuluşlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

Bazar iqtisadiyyatı istehsal infrastrukturuna xüsusi tələblər irəli sürür, çünki ölkənin müəssisə və təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyəti, dolayısı ilə əhalinin həyat səviyyəsi bu sahənin inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Istehsala xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsi ölkədə istehsal olunun məhsulun maya dəyərinə, istehsalın səmərəliliyinə, iş vaxtı itkisinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə bilavasitə təsir göstərir.

Təhlil göstərir ki, hazırda ölkədə istehsala xidmət sahələrinin əsas fondlarının əhəmiyyətli hissəsi köhnəlmişdir və yenidən qurulmaya ehtiyac vardır. Bu sahələrin texniki-texnoloji bazası keyfiyyətli xidmət göstərilməsi imkanlarını məhdudlaşdırdığından, bu amil iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərməklə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyini aşağı salır. Ölkədə istehsala xidmət sahələrinin texniki-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması bu sahədə sahibkarlığın və rəqabət mühitinin inkişafına yönəldilmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabına mümkündür. Məhsul istehsalı sahələri ilə infrastruktur sahələrinin qarşılıqlı

əlaqədə inkişafını nəzərə alaraq bu sahələrin sinxron inkişafının təmin olunması məqsədəuyğundur. Maddi istehsal və istehsala xidmət sahələri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə onların inkişafının struktur proporsiyalarının müəyyən olunması və bu proporsiyaların təmin olunmasını mühüm məsələ kimi qarşıya qoyur. Ölkədə struktur proporsiyalarının formalaşdırılması real sektorla ona xidmət edən istehsala xidmət sahələri arasında nisbət təmin edilməsinə istiqamətlənir. Bu sahələrin inkişafının əlaqələndirilməsi çox mühüm məsələdir, çünki struktur proporsiyalarının pozulması maddi itkilərə və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yalnız maddi istehsalın inkişafına yönəldilmiş birtərəfli tədbirlər arzu olunan nəticənin əldə olunmasına gətirib çıxarmır. İnkişaf etmiş ölkələr sənayedə, kənd təsərrüfatında və tikintidə inkişafa nail olaraq, hər şeydən əvvəl istehsala xidmətlər bazarının genişlənməsinə və burada rəqabətin inkişafına nail olmuşlar. Çünki çox vaxt maddi istehsal sahəsində böhran vəziyyətinin yaranması səbəblərindən biri istehsala xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsinin maddi istehsalın tələbatlarına cavab verməməsi olmuşdur. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətlərinin aşağı olmasının səbəblərindən biri istehsalçı ilə istehlakçını əlaqələndirən informasiya sisteminin olmaması, soyuducu qurğuların istifadə olunması əsasında onların saxlanması sisteminin inkişaf etməməsi, alıcılar üçün servis xidmətlərinin məhdud olması və s. ilə əlaqədardır. Digər misal, yolların pis vəziyyətdə olmasından daşınan məhsullarda itkilər artır, nəqliyyat vasitələrinin xidmət müddəti azalır. Buna görə də, infrastruktur sahələrin inkişafı investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərindən olmalıdır.

Bütövlükdə, istehsala xidmət sahələrinin təkmilləşdirilməsinin bir neçə yolu vardır. Birinci variant dövlətin aktiv rəhbərliyi nəzərdə tutur. Dövlət infrastruktur sahələrin inkişafına böyük həcmdə investisiya vəsaitləri qoymalı, bu sahələrin inkişafını stimullaşdırmalıdır. İkinci variant, xüsusi sektorun istehsala xidmət sahələrinin inkişafına cəlb olunmasının stimullaşdırılması ilə əlaqədardır. Praktikada istehsala xidmət sahələrinin inkişafı həm dövlətin, həm də xüsusi sektorun iştirakı ilə təmin olunur.

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinə keçidin ilk illərində yaranmış böhran ölkənin hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişafını məhdudlaşdırmışdır. Uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində yaranmış imkanlar uzun illər ərzində yığılıb qalmış problemlərin həllini tələb edir. Sosial-iqtisadi inkişaf qarşısında duran problemlərin çoxluğu həyata keçirilən investisiya a qoyuluşları arasında tam əlaqəliliyin və kompleksliliyin təmin olunmasını çətinləşdirir. Ölkənin maliyyə imkanlarının artması və son illərdə həyata keçirilmiş tədbirlər gələcəkdə investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərinin seçilməsini də asanlaşdıracaqdır. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi problemlərin nisbətən azalması həyata keçirilən investisiya layihələrinin bir-birləri ilə tam şəkildə əlaqələndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Hazırda hökumətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən bir də məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə rəşional yerləşdirilməsinə nail olmaqdır. Təcrübə göstərir ki, bazar qüvvələri məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə optimal bölgüsünə gətirib çıxarır. Buna görə də, iqtisadiyyatın ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Hazırda ölkənin regionlarında biznesin inkişaf səviyyəsi mövcud olan potensialdan əhəmiyyətli şəkildə geri qalır. Bununla əlaqədar olaraq, bu sahədə 11 fevral 2004-cü il tarixində qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» həyata keçirilməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik dövlətlərdə realaşdırma problemini milli iqtisadiyyat çərçivəsində həll etmək mümkün deyildir və ictimai əmək bölgüsü beynəlxalq əmək bölgüsü ilə sıx əlaqədar olur. Hələ 1987-ci ildə ölkədə istehlakın 44,0 faizi idxal hesabına ödənirdi, istehsalın isə 49,0 faizi ixrac olunurdu. 2014-ci ildə idxalın ümumi daxili məhsula nisbəti 35,5 faizə, ixracın nisbəti isə 36,6 faizə bərabər olmuşdur. Təcrübə göstərir ki, kiçik ölkələrdə iqtisadi inkişafa xarici iqtisadi əlaqələr əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Belə şəraitdə ölkədə ixracyönümlü istehsalların inkişaf etdirilməsi və istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindəndir. Bu isə bilavasitə istehsalının texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsindən asıldır. Buna

görə də, istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi istiqamətində tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Fikrimizcə, perspektivdə ölkədə innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması prioritet istiqimət kimi müəyyən edilməlidir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən sahələrin inkişaf etdirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yeni səviyyəyə qalxmasına imkan verər və inkişafın davamlılığının təmin olunması üçün zəruri iqtisadi potensialın formalaşmasına gətirib çıxarar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir dünya təsərrüfatında milli iqtisadiyyatların davamlı inkişafı və iqtisadi artım problemi mühüm yer tutur. Praktiki olaraq, bütün ölkələrin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi, maliyyə, vergi, sosial və s. siyasət iqtisadi artıma nail olmaq probleminin həllinə yönəlib. Əvvəllər belə bir fikir mövcud idi ki, iqtisadi artımı xarakterizə edən göstəricilər, o cümlədən ÜDM və milli gəlirin orta illik artım tempi daha sürətli olarsa və əhalinin artım tempini qabaqlayarsa, onda ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək olar. Ancaq keçən əsrin 50-ci illərində inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi göstərdi ki, yüksək iqtisadi artım templərinə baxmayaraq, həmin ölkələrdə bu artım tempi davamlı olmadığından sosial iqtisadi inkişafı təmin etmədi. Ona görə də, 70-ci illərdə iqtisadi inkişaf termininə yeni keyfiyyət əlamətlərinə əsasən, o cümlədən milli iqtisadiyyatın strukturu, emaledici və hasilat sənayesinin nisbəti, ixracın strukturu, əhalinin təhsil səviyyəsi, səhiyyə və mədəniyyətin inkişafı, əhalinin tələbatlarının strukturu və s. əlamətlərə əsasən daha geniş mənada baxılmağa başlandı.

İqtisadi artım və təkrar istehsalın tədqiqində əsas yeri onun amillərinin müəyyən edilməsi və təhlili tutur. İqtisadi artımın amilləri dedikdə, istehsalın real həcmnin artmasına, onun səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verən proseslər başa düşülür. Bu amillər iqtisadi artımın dinamikasını və səviyyəsini müəyyən edir, istehsalın real həcmnin artmasına birbaşa təsir göstərir, onun səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Müasir dünyada milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi, ayrı-ayrı sahələrdə inteqrasiya prosesləri güclənir. Belə bir şəraitdə, xarici amil milli iqtisadiyyatın müstəqilliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də milli iqtisadiyyatın inkişafında daxili və xarici amillərin düzgün əlaqələndirilməsi vacibdir və zəruri bir şərt kimi qəbul olunmalıdır. Son illər qloballaşmanın genişlənməsi, ölkələr arasında inteqrasiya proseslərinin güclənməsi nəticəsində dünya ölkələrində iqtisadi artımın əldə edilməsinin investisiya amillərini ön plana çıxarıb.

Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu da iqtisadi artımın əsas amillərindən biridir. Azərbaycanca xarici investisiyalı və birgə müəssisələrin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, xarici investisiya qoyuluşu nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsalın həcmi artmışdır. Xarici investisiyaların digər əsas əhəmiyyəti odur ki, xarici sahibkarlar, investorlar ölkəmizə özləri ilə yeni texnika, mükəmməl texnologiya, əsl təsərrüfatçılıq metod və üsullarını, təkmil idarəçilik prinsiplərini gətirirlər. Xarici investisiyaların cəlb edilməsinin əhəmiyyəti işçilərin sosial vəziyyətində də özünü göstərir.

Təhlillər göstərir ki, bütün müsbət amillərə baxmayaraq, xarici investisiya qoyuluşları sahəsində bəzi problemlər də mövcuddur. Xarici investisiyalar üzrə əsas risklərdən biri xarici və müştəriyə müəssisələrin regional və sahələr üzrə qeyri-bərabər bölgüsüdür. Belə ki, xarici investisiyalı müəssisələr əsasən Bakı şəhərində və hasilat sənayesində fəaliyyət göstərilir.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi baxımından, Azərbaycan iqtisadiyyatının üstünlüklərini 2 qrupda cəmləmək mümkündür: 1-ci qrup amillər bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycana xas olan üstünlüklər, 2-ci qrup isə birbaşa Azərbaycana aid olan üstünlüklərdir. Hazırda ölkəmizin malik olduğu bu üstünlüklərdən istifadə edərək xarici investisiyaların cəlb edilməsini sürətləndirmək, xüsusən biznesin inkişafına mane olan məhdudiyyətləri aradan qaldırılmaq lazımdır. Azərbaycanın ümumi investisiya siyasəti hazırlanarkən mümkün risklərin minimuma endirilməsi, xarici investorların maraqları daha yüksək dərəcədə nəzərə alınmalı, daxili istehsal və istehlak bazarına investorların daxil olmasına şərait yaradılmalı, istehsal sahəsində BXİ-nin 2 ildən artıq müddətə cəlb edilməsi stimullaşdırılmalı, xarici investorlara kapital qoyuluşu üçün biznes mühitin cəlbəedici olduğu haqqında tam məlumat verəcək, beynəlxalq təşkilatlar

tərkibində müəyyən edilən reytinglərin artırılması istiqamətində iş aparan dövlət (regional) agentlikləri yaradılmalıdır.

Azərbaycanda iqtisadi göstəricilərin təhlili belə bir qənaətdə gəlməyə imkan verir ki, son illər baş vermiş iqtisadi dəyişikliklər müsbətdir. Ancaq buna baxmayaraq, hələ də dayanıqlı inkişafın qarşısını ala biləcək elementlər mövcuddur. Belə ki, makroiqtisadi göstəricilərin artması iqtisadi artımın kəmiyyət tərkibidir. Əsas məqsəldə iqtisadi artımda keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaqdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinə investisiya qoyuluşu “fiziki” və “mənzəvi” cəhətdən tam qiymətdən düşmüş əsas kapitalın müasir tələblərə cavab verən səvişəyə Dövlətin investisiya siyasəti investisiya fəallılığını stimullaşdıran və əyləşdirən investisiya məqsətlərinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilən tədbirlər kompleksinin icrasına keçirilən işlərə əsasən olmur. Dövlət tərəfindən birbaşa investisiya qoyuluşlarının və investisiya xarakterli dövlət sifarişləri, büdcə-verəli və bank-kredit siyasəti vasitəsilə investisiya fəallılığının artırılması. Əməliyyatın maliyyə olmaqla yanaşı, təbii, istehsal və əmək resursları məqsəddir. Bu əlaqəyə, əlaqəyə iqtisadi inkişafın yüksək tempinə və davamlılığın nail olmaqla yanaşı bu resurslardan istifadə edilə bilər. Bu işə əlaqəyə icrasına keçirilən investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyindən əməliyyatlı dərəcəyə əsaslanır. Dövlət investisiya siyasəti yüksək iqtisadi artıma nail olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatda müvafiq disproporsiyaların aradan qaldırılmasına, yəni ayrı-ayrı sahələrə təbii ehtiyatın investisiya qaydalarının müəyyən və zaman baxımından əyləndiriləsinə nail olmalıdır.

Dövlətin investisiya siyasətinin səmərəliliyinin gücləndirilməsinə məqsəd istiqamətləndirilən birlişmə dövlət investisiya qoyuluşlarının və ya dövlət tərəfindən xüsusi əməliyyatların

(мясялян, алынмыш кредитляр дявлят тяминаты) верилдйи инвестисийа лайищяляринин сямярэлилийинин гиймятляндирилмяси иля ялагядардыр. Дювлят инвестисийа гойулушларынын щям игтисади, щям дя малиййя сямярэлилийинин гиймятляндирилмясиндя халис жари дяйяр эюстярижисиня цстцнлцк верилир. Халис жари дяйяр эюстярижиси, мцяййян дювцрдя щяйата кечирилян инвестисийа гойулушларынын игтисадиийата тясирини гиймятляндирмйя имкан верир. Чцнки айры-айры инвестисийа лайищяляринин халис жари дяйярини топламаг мцмкцндцр. Беля шалда малиййя мящдудийятляри щяраитиндя игтисади гиймятлярля ян бюйцк сямярянин ядя едилмясиня имкан верян инвестисийа лайищяляринин комбинасийасынын сечилмяси мцмкцн олур.

Юлкя игтисадиийатында инвестисийа гойулушларынын истигамятляри социал-игтисади инкишафын вя онун айры-айры сащяляринин инкишаф мягсядляриня уйбунлубу, хцсусия дя йохсулубун вя реэионал бярабярсизлийин азалдылмасына тясир бахымындан сечилмяси цццн щям микро, щям дя макро сывийядя приоритетлящдирилмялидир. Буна эоря дя, инвестисийа фалиййятинин приоритет истигамятляринин мцяййян олунмасы методикасынын щазырланмасынын игтисади сийасятин щазырланмасы вя щяйата кечирилмяси бахымындан мцщцм ящямиййяти вар.

Neft strategiyasının reallaşması nəticəsində iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin formalaşdığı şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmaq iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətinə çevrilmişdir.

Истянилян юлкянин игтисади инкишафында сянайе ящямиййятли йер тутур. Бу бахымдан, юлкядя сянайе сащяляринин инкишаф етдирилмяси

инвестисийа фяалийятинин ясас истигамятляриндян бири олмалыдыр. Инвестисийа гойулушларынын истигамятляринин мцяййян едилмясиня ялагядар сащялярин инкишаф сывиййяси ящямиййятли щякилдя тясир эюстярир. Юлкядя игтисадиййатын сямярляи инкишафыны тямин етмяк цццн йцксяк сывиййяли енерьи комплексинин, няглиййат системинин, сянайе вя кянд тясяррцфаты мящсулларынын сатышы системинин вя с. мювжуд олмасы важибдир.

Щазырда тящсил вя тибби хидмятлярин кейфиййятинин йцксялдилмясинин вя онлары ялдя етмяк цццн бярабяр имканларын йарадылмасынын жямиййятин инкишафы бахымындан мцщцм ящямиййяти вардыр. Гейд етмяк лазымдыр ки юлкядя нефт вя газ эялирляриндян истифадянин ясас истиамятлриндян бири кими, инсан капиталынын инкишафы гябул едилмищдир. Игтисадиййатын давамлы инкишафыны тямин етмяк цццн тящсил системинин кямиййят вя кейфиййят эюстярижиляри ящямиййятли дяряжядя йахшылащдырылмалыдыр.

Fikrimizcə, ölkənin investisiya siyasətinin ayrı-ayrı əmtəə və xidmətlər bazarına və iqtisadi regionlara təsirinin nəzərə alınması vacibdir. Hazırda dövlət investisiya proqramının iqtisadi inkişafa təsiri qiymətləndirilmir. İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və investisiya layihələrinin optimal dəstənin müəyyən edilməsi üçün ilk növbədə, proqramın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması vacibdir. İnvestisiya layihələrinin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmək üçün çevrilmə əmsallarının hesablanması vacibdir. Çevrilmə əmsalları maliyyə qiymətlərinin iqtisadi qiymətlərə çevrilməsi üçün istifadə edilir.

İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlətin iştirakı ilə həyata keçirilən investisiya qoyuluşları haqqında qərarların əsaslandırılması üçün diskont dərəcəsinin müəyyən edilməsi vacibdir. Çünki diskont dərəcəsinin müxtəlif qiymətlərində müqayisə edilən layihələrdən hansının seçilməsi haqqında qərar müxtəlif ola bilər. Hazırda Dünya Bankı və Asiya İnkişaf Bankı tərəfindən Azərbaycanda maliyyələşdirilən layihələr üçün istifadə edilən diskont dərəcəsi dövlət investisiya proqramına daxil edilən investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün əsas götürülmüşdür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, diskont dərəcəsi ölkədə faiz dərəcəsindən, inflyasiya səviyyəsindən və s. amillərdən asılıdır. Bu amillər isə dəyişir və nəticədə də diskont dərəcəsi dəyişməlidir. Diskont dərəcəsinin hesablanması metodikasının hazırlanması və layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bu diskont dərəcələri əsasında aparılması iqtisadi resursların bölgüsünün səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Pul siyasəti icmalı yanvar-iyun 2011. Bakı 2011, 48 s.
2. Azərbaycanın Milli Hesabları, Statistik toplusu, Bakı, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010 Azərbaycan DSK-nın buraxılışı.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2006, 2010. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, Səda, 2006, 2010
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2015, Bakı, “Səda” 2015, s. 546.

5. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)", 11 fevral 2004-cü il;
6. "Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı" 14 fevral 2005-ci il;
7. Allahverdiyev Ə. Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Elm, 2001, 267 s.
8. Allahverdiyev H.B. Keçid iqtisadiyyatının struktur problemləri və tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri //"İctimai elmlər: nəzəriyyə və praktika" jurnalı, 2001, № 1-2, s. 23-27;
9. Babayev Ə.P. Milli iqtisadiyyat və milli iqtisadi model / "Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli" mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları (Bakı, 12-13 may, 2006) II. Bakı, 2007.
10. Bayramov Ə.İ. İnhisarizm. Bakı: Elm, 2002, 390 s.
11. Vəliyev D., Əsədov A.. Beynəlxalq İqtisadiyyat. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Avropa nəşriyyatı: 2012, 400 s.
12. Əhmədov M. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı. Azərnəşr, 2003, s. 304
13. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı: Odlar Yurdu, 1999, 104 s.
14. Hacızadə E. Struktur islahatların tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji mexanizmləri//Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda. III (12) Buraxılış. Bakı, "Elm", 2003.
15. Haydar Baş. Milli İqtisadi Model. Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, Bakı: 2005, s. 306
16. Həsənov R. İqtisadi İnkişaf və İqtisadiyyat. Bakı, 2001.,74 s.
17. Həsənlı Y., Həsənov F. İqtisadi artımın Domar və Harrod modellərinin Azərbaycan iqtisadiyyatı təmsalında realizasiyası / Milli iqtisadiyyatın problemləri (məqalələr toplusu). I Buraxılış. Bakı: Elm, 2006.
18. Hüseynov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı. B. 2000, 540 s.;

19. İmanov Q., Həsənli Y. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil. Bakı: Elm, 2001, 248 s.
20. «Investisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli sərəncamı;
21. "Investisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il;
22. İqtisadi nəzəriyyə./ T.S. Vəliyev, Ə.P. Babayev, M.X. Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı: 2001, 692 s.
23. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005, 632 s.
24. Quliyev R. Postsosialist iqtisadi transformasiyası: Azərbaycandan dəyərləndirmələr. Bakı: "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, 288 s.
25. Meybullayev M.X. İqtisadi təlimlər tarixi. 538 s.
26. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, 660 s.
27. Nadirov A.A. Azərbaycanın gələcək böyük iqtisadi tərəqqisi ətrafında düşüncələr//AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (İqtisadiyyat), 2005, № 1.
28. Səfərov S.İ. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsaslar. Bakı, 2000, 342 s.
29. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı. XX əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər, XXI əsrin birinci onilliyində iqtisadi inkişaf konsepsiyası haqqında düşüncələr / Azərbaycan XXI əsrin astanasında. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 1997.
30. Şəkəreliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi (Monoqrafiya) Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 542 s.

Rus dilində

31. Abalkin L.I. Loqika gkonomiçeskoqo rosta. — M: Institut gkonomiki RAN. 2002q, 228 c.
32. Abalkin L.I. Vızovı novoqo veka. M.: Institut gkonomiki RAN, 2001, 287 s.

33. Albeqova I. M., Emüov R. Q., Xolopov A. V. Qosudarstvennaə gkono-
miçeskaə politika. M.: Delo i Servis, 1998, 446 s.;
34. Anisimov A.N. Perexodnaə gkonomika kak osobiy tip razbalansirovan-
noqo rinoçnoqo xozəystva. Curnal "Gkonomiçeskaə nauka sovremennoy Rossii",
№ 2, 1999, s. 28.;
35. Bartenev S.A. Gkonomiçeskie teorii i şkolı. (istoriə i sovremennostğ).
Kurs leküii. Moskva: BEK, 1996, 352 s.
36. Babaşkin A.M. Qosudarstvennoe regulirovanie naüionalğnoy gkonomiki.
M.: Finansı i statistika, 2005. 628 s.;
37. Bankovskoe delo. Pod red. Ö.A. Babiçevoy. M.: Gkonomika, 1994, 426
s.;
38. Qadciev D.F. Denecno-kreditnaə sistema i mecdunarodniy bank
Azerbaydcanı. Moskva: «Finansı i Statistika» 2008, 240 c.
39. Qadciev Ş.Q. Azerbaydcan na puti k mirovomu soobhestvu: strateqiə
vneşnegkonomiçeskoqo razvitia. Kiev: Ekspres-obəva, 2000, 504 s.
40. Qalğperin V.M., Qrebennikov P.I., Leusskiy A.I. i dr. Makrogkonomika:
Uçebnik / Pod obhey red. L.S.Taraseviça. – izd. 2-e, pererab. i dop. – SPb.: Izd-vo
SPb, QUGF, 1997, s. 519
41. Quseynov S.K. Gffektivnostğ strukturi promişlennoqo proizvodstva v
usloviəx eqo intensivikaüii, B., “Glm”, 1987, 184 s.;
42. Doklad o mirovıx investiüiəx 2006. OON, Nğö-York i Ceneva, 2006 qod.
43. Zverev O.A. Modeli makrogkonomiçeskoqo ravnovesia i rosta.
S.Peterburq: 2005, 180 s.
44. Ivaxnök I.V. Mecdunarodnaə trudovaə miqraüiə. M.: Gkonomiçeskiy f-t
MQU, TEIS, 2005, s.252
45. Keyns D.M. Obhaə teoriə zanətoıti, proüenta i deneq. (Antaloqiə
gkonomiçeskoy misli). M.: Gksmo, 2008, 960 s.
46. Mayburov I. Gffektivnostğ investirovania v çeloveçeskiy kapital v SŞA i
Rossii. // Mirovaə gkonomika i mecdunarodnie otnoşeniə. 2004, c. 3-13

47. Makkonell K.R. Brö S.L. Gkonomiks: Prinüipı, problemı i politika. V 2-x t.: M.: Respublika, 1992, s.381
48. Marks K. Kapital. M.: 1982. - T.II.,513 c.
49. Makrogkonomika. Pod red. A.Q.Qrəznovoy i N.N.Dumnoy. M., KNORUS, 2006. 523 s.;
50. Meyer Marşal V. Oüenka gffektivnosti biznesa. M.: OOO «Verşina», 2004, 272 s.;
51. Neftepererabativaöhaö promişlennostğ Rossii i veduhix stran mira 1990-2002 qq. OAO «ÜNIITGneftexim», 388 s.;
52. Nobelevskie laureatı XX veka. Gkonomika: gnüiklopedičeskiy slovarğ. - M.: ROSSPGN, 2001, 956 s.
53. Nureev R. Teoriə razvitie: keynsianskie modeli stanovlenie rınoçnoy gkonomiki // Voprosı gkonomiki. - 2000. – №- 4. - S.137-156
54. Nureev R.M. Gkonomika razvitie: modeli stanovlenie rınoçnoy gkonomiki 2-e izdanie. Moskva: Izdatelğstvo NORMA, 2008, 640 s.
55. Osnovnie pokazateli razvitie turizma. Vıpusk 2006 qoda. www.unwto.org
56. Pezenti A. Oçerki politiçeskoy gkonomii kapitalizma. M.: Proqress, 1976, T. 2, 885 s.
57. Potapov M.A. Vneşnegkonomiçeskaö modelğ razvitie stran Vostoçnoy Azii. M.: Mecdunarod. Otnoşenie, 2004, 240 s.
58. Rikardo D. Naçalo politiçeskoy gkonomii i naloqovoqo oblocenie per. s anql.;predisl. P.N. Klökina). Moskva: Gksmo, 2008, 960 s.
59. Saks Dc.D., Larren F.B. Makrogkonomika. Qlobalniy podxod: Per. s anql. – M.: Delo, 1999, 848 s.
60. Samuglğson P. Gkonomika – M.: MQP «ALQON» VNISI, 1992, s.411.
61. Samuglğson P.A., Nordxaus V.D. Gkonomika. M.: “BINOM”, 1997, 800 s.;
62. Fişer S., Dornbuş R., Şmalezi R.. Gkonomika. M.: Delo LTD, 1993, 864 s.;
63. Xarrod R.F. K teorii gkonomiçeskoy dinamiki M., IL. 1959. s.314.

64. Smit A. Issledovanie o prirode i priçinax boqatstva narodov (per. s anql.;predisl. V.S. Afanasëva). Moskva: Gksmo, 2009, 960 s.
65. Gkonomiçeskie obzorı MVF 1994: Azerbaydcan Mecdunarodnıy Valötnıy Fond, c.25.
66. Gkonomiçeskie strateqii stran SNQ i Rossiä: Monoqrafıä. – M.:Izd-vo RUDN, 2003, 297 s.

Türk və ingilis dilində

67. Balğras L. Glementı çistoy politiçeskoy gkonomiki. 1874-1877.
68. Doç.Dr. Sami Taban, Doç.Dr. Mühsin Kar, “Kalkınma ekonomisi”, Seçme konular, 2 baskı, Ekin Yayın , Bursa 2008, 430 s.
69. Education at a Glance: OECD Indicators - 2006 Edition. Summary in Russian. P.7
70. Feride Dağaner Gönel, Kalkınma Ekonomisi. Ankara:2010, s.70
71. İbrahim Örnek, Seyhan Taş, Metin Yıldırım. Geçiş Ekonomileri. Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa: 2008, 656 s.
72. International Trade Statistics, 2006, 2011. www.wto.org
73. Jung, Woo and P.J.Marshall (1985) “Exports, Growth and Causality in Developing Countries” Journal of Development Economies Vol.18. P. 1-12.
74. Keefer P., Shirley M.M. From the İvory Tower to the Corridors of Power: Making Institutions Matter for Development Policy. Paper presented at the Second Annual Conference of the International Society for the New Institutional Economics. Paris. Sept.1998
75. Levine R., Renelt D. A Sensivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions // American Economic Review, 1992, v. 82(4), September.
76. Madison A. Monitoring the World Economy. A. Millennial Perspective. P.: OECD, 2001 (1870-1998); World Development Indicators 2009, World Bank.
77. Michael Burda and Charles Wyplosz. “Macroeconomics”, E Eoropean Text, Secand Edition, Oxford University, p.5
78. Papyrakis and Gerlagh 2004; Sachs and Warner 2001, 1999.

79. Rostow W.W. The Process of Economic Growth. P. 319.
80. Sala-i-Martin X. Just Ran Two Million Regressions // American Economic association Papers and Proceedings. 1997. V. 87 (2). May.
81. Samir Taban, Muhsin Kar. Kalkınma ekonomisi (seçme konular). Bursa: Ekin, 2008 , 430 s.
82. Solow R.M. A. Contribution to the Theory of Economic Growth// Quarterly, Journal of Economics. 1956. Vol. 70. p. 65-94.
83. Solow R.M. Technical Change and the Aggregate Production Function // Review of Economics and Statistics. 1957. Vol. 39. p.312-320
84. Wap-o R. Economic Growth in Cross Sections of Countries // Quarterly Journal of Economics. 1992, v. 106 (2), p. 256.
85. World Development Indicators 2005, 2006 WB Development Data CD ROM.
86. World Economic Outlook Database, April 2011. www.imf.org
87. World Economic Outlook, April 2006: Globalization and Inflation. IMF, Washington 2006.
88. <http://www.azstat.org/MESearch/details>